

321
Еп32и:U
1899

БІБЛІОТЕКА ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
СЕРИЯ II.

Фр. Енгельс.

ПОЧАТОК РОДИНИ
ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ

на підставі

Л. Г. МОРґАНА.

НАКЛАДОМ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

1900.

**UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY
AT URBANA-CHAMPAIGN
BOOKSTACKS**

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАН
ЗДА

Фр. Енгельс.

ПОЧАТОК РОДИНИ

ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ

на підставі дослідів

Л. Г. Морґана.

Med. univ. DR. J. TURYN

WIEN

XVIII. Gersthoferstrasse 138

НАКЛАДОМ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

зарєєстрованої спілки з обмеженою поружкою у Львові.

1899.

321

En32u.4

1899

I. Перед-історичні ступіні культури.

Морган перший старав ся ввести певний порядок в перед-історичні часи людскости, а що его угруповане опирає ся на докладнім знаню предмету, то удержить ся оно правдоподібно в науці, хіба що пізнійше нові, значно збільшені материяли викликалиби потребу яких змін.

Із трех головних періодів: дикости, варварства і цивілізації займають его очевидно лиш оба перші і перехід до третого. Кождий з тих періодів ділить він на низший, середний і вищий ступінь, а то після поступів в продукції живности; бо, каже він: „зручність в тій продукції рішає о ступени переваги чоловіка над природою і о ступени її опанованя; зі всіх істот лиш чоловік довів до майже безусловного панованя над продукцією живности. Усі великі періоди людского поступу сходять ся, менше або більше безпосередно, з періодами розширення жерел до житя.“ Поруч з тим іде розвій родини, не дає однак таких різких черт для розділу періодів.

I. Дикість.

1. Ступінь нижший: дитячий вік людскости. Чоловік пробував ще в своїх первісних оселях, в тропічних або під-тропічних лісах і жив (бодай по часті) на деревах, бо лиш в той спосіб мож собі пояснити, що він остояв ся против великих хижих звірів. Поживою его були овочі, оріхи, коріня; головним результатом сего часу є витворенє мови. Жаден з народів звісних в історичнім періоді, не находив ся вже в сім первіснім стані. А хоть він мусів тревати довгі тисячі літ, то всеж таки доказати его безпосередними свідощтвами ми не годні; але признавши раз походженє чоловіка від звірят, мусимо прийняти конечність такого переходу.

2. Ступінь середний — починає ся із спожиткованєм риб (сюда треба зачислити також раків, мушлі і иньші водні звірята) до поживи і з ужитком вогню. Одно і друге треба брати разом, бо рибна пожива дасть ся доперва при помочи вогню зовсім спожиткувати. А через сю нову поживу стали люде незалежні від клімату і місцевости; ідучи в слід за ріками і морськими берегами могли вони навіть в дикім стані розширити ся майже по цілій землі. Грубо роблені, невігладжені камінні знаряди початкового камінного періоду, так зв. знаряди палеолітвчі, що в цілости або в переважній часті припадають на сей період, доказують своїм розширенєм по всіх континентах факт таких вандрівок. Ново заняті краї, і внутрішна сида, що безнастанно перла людей шукати і находити те, що мало заспокоювати їх потреби, получена з посіданєм вогню (тер-

того), дала їм нову живність, а то: крохмалево-мучні коріня і рослини головчасті, печені в горячій попелі, або в ямах і печах вкопаних в землю, а також дичину, котра по винайденню першого оружя, довбні і ратища, була від часу до часу додатком до харчу. Виключних народів стрілецьких, про яких пишуть в книжках, т. є. таких, що живуть лиш з польованя, ніколи не було; на то результат польованя надто був непевний. Здає ся, що на сім ступени вироджує ся з причини тривалої непевности виживленя людодіство, котре від тепер удержує ся дуже довго. Австральці і богато Полінезійців стоять ще нині на сім середнім ступіни дикости.

3. Ступінь вищий: починає ся з винайденем лука і стріли, через що дичина стала звичайною поживою, польоване одною із нормальних галузей праці. Лук, тягива і стріла то вже дуже зложений інструмент, котрого винайденє не можливе без довгого, попередно призираного досьвіду, без виправлених сил духових, і без рівночасного знакомства з многими иньшими винаходами. Коли придивимо ся народам, що вже знають лук і стрілу, але ще не знають гончарского ремесла (від котрого Морган датує перехід до варварства), то дійсно находимо у них вже деякі початки осілости в селах, яке-такє опанованє продукції живности, деревляні начиня і знаряди, ручне ткацтво волокном з лика, (без ткацкого стільця) плетені коші з лика або шувару, виглажені (неолітичні) камінні знаряди. При помочи вогню і камінної сокири видовбувано човни з одного дерева а подекуда вироблювано бальки і дошки до будованя хат. Усі ті по-

ступі знаходимо приміром у північно-західних Індіанців Америки, що хоч знають лук і стрілу, та незнають гончарства. Лук і стріла були для дикости тим, чим залізний меч для варварства а карабін для цивілізації рішачимим оружем.

II. Варварство.

1. Ступінь нижший. Починає ся від заведення гончарства. Гончарство в багато случаях і правдоподібно всюда повстало з того, що плетені або дерев'яні начиння обліплювано глиною, щоби їх зробити недоступними для вогню, а досвід показав, що уложена в форму глина дала ся ужити і без внутрішнього начиння.

До тепер могли ми слідити за ходом розвою зовсім загально, бо для певного періоду він у всіх народів однакий, без огляду на місцевість. Але дійшовши до варварства приходимо до ступіня, на котрім проявляє ся неоднакова природна вдача обох великих континентів землі. Характеристичною чертою періоду варварства є освоєня і годівля звірят і управа рослин. Східний континент, т. зв. старий світ посідав майже всі придатні до освоєня звірята і всі спосібні до управи роди збіжа окрім одного; західний, Америка, з придатних до освоєня звірят осучих тільки ляму, і то лиш в одній частині полудня, а з всего управного збіжа лиш одно, але найліпше: кукурудзу. Ті не однакові умовини природні мають той вплив, що від тепер людність кожної половини земної кулі розвиває ся на свій окремий лад, а граничні межі поодиноких ступінів в кожній половині иньші.

2. Ступінь середній. Починає ся на Сході з освоєнем домашних звірят, на Заході з управою поживних рослин при помочи орошення і з уживанєм адобів (цегол випалених на сонци) і каміня до будинків. — Пічнемо від Заходу, бо тут людність стояла на сім ступени аж до часів, коли Захід дістав ся в руки Європейців.

У Індіанців, що стояли на нисшім ступени варварства (т. зв. у всіх, що жили на схід від р. Місісіпі) була в часі їх відкриття вже яка-така городова управа кукурудзи і може також гарбузів, мільонів і иньших городових рослин, котра давала їм дуже значну частину поживи; жили в деревяних домах, в опалісадованих селах. Племена північно-західні, особливо ті, що жили на терені ріки Колумбії, стояли ще на висшім ступени дикости і не знали ані гончарства, ані якої небудь управи рослин. А Індіанце так званіх Пуеблосів в Новім-Мексику, Мексиканці, центральні Американці і Перуанці стояли в часі завойованя на середнім ступени варварства; жили в подобаючих на кріпости домах з адобів або каміня, управляли кукурудзу і иньші поживні рослини відповідно до положеня і клімату в штучно орошених городах, що давали їм головне жерело поживи, і освоїли вже навіть були кілька звірят — Мексиканці індика і иньших птахів, Перуанці ляму. Окрім того знали оброблювати металі — виявлявши желізо, за-для чого все ще не могли обходити ся без камінного оружя і камінних знарядів. Іспанське завойованє перервало всякий дальший самостійний розвій.

На Сході почав ся середній ступінь варварства з освоєнем молоко- і мясодатних зві-

рят, — але управа рослин була тут, здає ся ще й довгий час сего періоду не звісна. Освоєне і годівля худоби і творєне більших черед було мабуть причиною виділення Арийців і Семітів з прочої маси варварів. У європейських і азійських Арийців назви худоби ще спільні, а назви управних рослин майже зовсім ні. Творєне черед довело на відповідних місцях до пастирського життя; у Семітів на пашних рівнинах Евфрата і Тигра, у Арийців на рівнинах Індії, Оксуса і Ексартеса, Дона і Дніпра. Освоєне худоби відбуло ся правдоподібно насамперед на границях таких пашних країв. І тому як раз з сих країв виводили пізнійші покоління походжене пастуших народів, хоть краї сі не лиш не були колискою людського роду, але дикі предки тих народів, навіть люде ньшого ступіня варварства майже не годні би були в них вижити. І на відворот, скоро сі варвари середного ступіня привикли раз до пастушого життя, то їм би ніколи і в гадку не могло прийти, вертати добровільно з пашних, розложених над ріками рівнин в краї лісні, де жили їх предки. Ба навіть коли иньші народи почали Семітів і Арийців випирати дальше на північ і захід, то вони доперва тогди могли переселити ся в лісні сторони західної Азії і Європи, коли управа збіжа дала їм можливість свою худобу на сім менше придатнім ґрунті виживити, а головно перезимувати. Більше як правдоподібно, що управа збіжа повстала тут передовсім з потреби паші для худоби і аж пізнійше стала важною для виживленя людей. Може бути, що достатній мясній і молочній поживі а особливе її благодатному впливови на розвій дітей, треба приписати висний роз-

вій Арийців і Семітів. І справді, — Пуеблос-Індіане Нового Мексика, обмежені майже виключно на чисту рослинну поживу, мають менший мозок як ті Індіане нижшого ступіня варварства, що їдять більше мяса і риб. На кождий спосіб на сім ступени гине поволі людодство і удержує ся лиш яко релігійний акт, або, що тут майже ідентичне, яко средство при чарах.

3. Ступінь висший. Починає ся з топлем железної руди і переходить в цивілізацію через винайдене букв і їх зужиткованє в письменстві. Сей ступінь, що лиш на східній половині землі розвив ся самостійно, богатійший в поступах продукції як всі попередні разом взявши. До него належать Греки геройського періоду, італійські племена саме перед основанєм Риму, Німці Тацита, Нормани з часів Вікінгів. Перша річ, котру на сім ступени подибуємо, се железний плуг, тягнений худобою, котрий доперва уможливив управу рілі на велику міру, а через те, як на тодішні відносини, практично необмежене помноженє живности; рільництво потягнуло за собою корчованє ліса і єго переміну на рілю і сіножать — що знов без железної сокири і железної лопати було на велику міру пеможливе. А се знов повело за собою скоре помноженє людности, і густу людність на малій території. Перед рільництвом хіба лиш якісь дуже виняткові обставини могли би були получити пів міліона людей під одною центральною властею; та сего, здає ся, й не бувало ніколи. Найвисший розвій висшого ступіня варварства бачимо в гомерових поемах, особливе в Іліяді. Видосконалені железні знаряди; міх ковальський;

форма і гончарський коловороток; вироблюване оливи і вина; розвите, до артистичного ремесла зближаюче ся обробленє металів; віз і воєнні колесниці; будова кораблів з бальками і плянками; початки архітектури яко штуки; обведені мурами міста з вежами; гомеровий епос і вся мігольогія — се головні складові части спадщиня, яку Греки переняли із варварства в цивілізацію. Коли порівнаємо з тим описе Германів у Цезара і навіть у Таціта, що стояли на початку того самого ступня культури, із котрого гомерові Греки саме задержали ся перейти до вишого, побачимо, яке богацтво розвою продукції містить у собі вищий ступінь варварства.

Уже сей за Морганом поданий образ розвою людскости через дикість і варварство до початків цивілізації, показує доволі багато нових, і що більше, безперечних, бо безпосередно з продукції взятих черт. Усе-ж таки він покаже ся блідим і убогим в порівнаню з образом, який розкриє ся перед нами при кінци нашої мандрівки; аж тоді мож буде показати в повнім сьвітлі перехід з варварства до цивілізації і різкий контраст між ними. Тимчасом можемо поділ Моргана підвести під сьлідуючі загальні черти: дикість — то переважно період присвоєня готових продуктів природи; штучні вироби людей суть хіба лиш помічними знарядями при тім присвоєню. Варварство — то період годівлі худоби і рільництва, період вивченя методів до піднесеня продукції плодів природи людскою діяльністю. Цивілізація — то період вивченя дальшого переробленя плодів природи, властивого промислу і штуки.

II. Родина.

Морган, що значну часть свого життя прожив між осліми ще тепер в державі Нью-Йорк Ірокезами і в однім із їх племен (племя Сенека) був адоптований, найшов у них систему спорідненя, суперечну з їх дійсними родинними відносинами. У них панувало подружжє одиначне, котре з обох сторін легко було розв'язати, а котре Морган називає „родиною однопаристою“. Діти такого подружжя були одже загально звісні і признані; не могло одже бути жадної непевности, до кого має відносити ся означеня: батько, мати, син, донька, брат, сестра. Але фактичне уживанє сих слів противорічить сему. Ірокез не лиш свої власні діти, але також діти своїх братів називає своїми синами і доньками; а они називають єго батьком. А діти своїх сестер зве він своїми сестрінцями і сестрінницями, а они єго звать вуйком. Наоборот, Іродезка окрім своїх рідних дітей зве діти своїх сестер своїми синами і доньками, а они звать її матірю. А дітей своїх братів зве вона своїми братаничами і братаницями, а сама їх тетою. Так само діти братів звать ся між собою братами і сестрами; так само діти сестер. Діти жінки і діти її брата звать ся між собою „первими“ вуйними братами і сестрами. І се не пусті слова, але означеня дійсно обовязуючих поглядів на близькість і далекість, однаковість і неоднаковість спорідненя; а сі погляди становлять основу виробленої цілковито системи спорідненя, котра може назвати кількасот всіляких відносин спорідненя поодинокого індивідуума. Але ще більше. Ся система обовязує не лиш у всіх

американських Індіанців (доси не найдено жадного винятку), але також майже без зміни у первісного населення Індії, у дравідійських племен в Декані і у племен Гаура в Гіндустані. Терміни споріднення у полуднево-індіанських Тамілів і у Сенека-Ірокезів в державі Нью-Йорк ще нині однакі для більше як двіста всіляких відносин споріднення. І також у тих індіанських племен, так як і у всіх американських Індіанців, відносини споріднення впливаючі з обовязуючої форми родини, стоять в суперечности з системою споріднення.

Як же се пояснити? При рішаючій ролі, яку споріднення грає у всіх диких і варварських народів в суспільнім устрою, не мож значія сеї так широко розповсюдженої системи позбути фразами. Систему, що в Америці загально обовязує, в Азії у народів зовсім иншої раси також існує, а котрої більше або менше змінені форми находять ся в великім числі всюда в Африці і Австралії, таку систему треба історично пояснити, а не збувати словами, як се н. пр. намагав ся зробити Мак Ланан. Означеня: батько, дитина, брат, сестра не суть лиш почестними назвами, але ведуть за собою зовсім означені, дуже серіозні зобовязаня, котрих цілість становить складову часть суспільного устрою. І поясненє найшло ся. На Сендвічских островах (Гаваї) існувала ще в першій половині сего столія форма родини, котра давала таких самісіньких батьків і матерей, братів і сестер, синів і доньок, вуйків і тет, сестрінців і сестрінниць, як сего вимагає американсько-староіндіанська система споріднення. Але дивна річ! Система споріднення, котра обовязувала в Гаваї, знов не згоджувала ся з існу-

ючою там дійсно формою родини. Бо там всі діти братів і сестер, без ріжниць, суть братами і сестрами і уважають ся спільними дітьми, нелиш їх матери і її сестер, або їх батька і его братів, але всіх братів і сестер їх родителів без ріжниць. Коли одже американську систему споріднення попередила примітивніша форма родини, котра в Америці вже не існує, а котру в Гаваї ще дійсно находимо, то з другого боку гавайська система споріднення вказує нам на ще більше первісну форму родини, котрої вже вправді нігде не можемо вказати яко існуючу, але котра колись мусіла існувати, бо інакше не могла би була повстати відповідаюча їй система споріднення. „Родина, каже Морган, є елемент активний; вона ніколи не застоює ся, але поступає з низшої до висшої форми, в тій мірі як суспільність розвиває ся з низшого до висшого ступіня. А системи споріднення суть пасивні; лиш в довгих протягах часу реґіструють вони поступи, які родина зробила з часом і підпадають лиш тогди радикальній зміні, коли родина змінила ся радикально.“ „І так само діє ся загалом з політичними, юридичними, реліґійними, філософічними системами“, додає Маркс. Коли родина завсїгди жне, то система споріднення костеніє, і коли система споріднення по давній привичці остає ся незмінна, то родина в своїм розвою виростає по над ню. Але з тою самою певністю, з якою Ківе з найдених коло Парижа костей марсупіаліїв міг заключити, що той кістяк належав до якогось торбовця, і що там жили колись сі вимерші вже звірята, з тою самою певністю можемо з історично перейшовшої до

нас системи споріднення заключити, що відповідаюча їй, вимерша вже форма родини існувала.

Тільки-що наведені системи споріднення і форми родини різняться від нині пануючих форм тим, що кожда дитина має кількох батьків і матерей. При американській системі споріднення, котрій відповідає гавайська родина, брат і сестра не можуть бути батьком і матір'ю тої самої дитини; але гавайська система споріднення припускає родину, в котрій се противно було звичайною установою. Знакомимо ся тут з цілим рядом форм родини, що явно противорічать формам, прийнятим до тепер звичайно яко єдино обов'язуючі. Традиційні поняття о подружю знають лиш подружжє одиночне, по при нїм многоженство одного мужчини, і також вже поліандрию одної жєнщини. Але наука первісної історії знакомить нас також з таким станом, де мужчини живуть в многоженстві а їх жінки рівночасно в поліандрії, і спільні діти уважають ся також яко їм всім спільні; з станом, який знов аж до вго остаточного перетвореня в одиночне подружжє переходить через цілий ряд переміє. Сї переміє суть того рода, що круг, обнятий спільною звязею подружя, котрий первісно був дуже широкий, стає чим раз вузший, аж поки нарешті в нїм лишає ся лиш одна пара, котра нині загально переважає.

Поступаючи одже чим раз дальше по зад теперішних часів і відбудовуючи в такий спосіб історію родини, приходить Морган згідно з поглядами більшости своїх товаришів до такого первісного стану, в котрім посеред одного племені панували необмежені полові зносини, так

що кожда жінка належала до кожного чоловіка і в рівній мірі кождий чоловік до кождої жінки. Про такий первісний стан говорено вже від минушого століття, але тільки загальними фразами; доперва Бахофен віднісся до него серйозно і шукав за слідами сего стану в історичних і релігійних традиціях, і се становить одну з його великих заслуг. Знаємо нині, що сліди, які він знайшов, зовсім не ведуть до того суспільного ступня, (в яким наували неупорядковані) полові зносини, але до форми далеко пізньої до подружжя громадного. Коли такий первісний ступінь суспільний справді існував, то він належить до таких давних часів, що ледви чи в суспільних фосіліях, у оставших ще диких народів, найдемо безпосередні докази колишнього его існування. Заслуга Бахофена лежить власне в тім, що се питання висунув на перед і зробив его предметом наукових дослідів*).

Від недавна стали заперечувати, що такий початковий ступінь полового життя між людьми існував. По при брак всякого безпосередного

Як мало Бахофен розумів се, що відкрив або властиво відгадав, показує ся з того, що він первісний той стан називає гетеризмом. Гетеризм означав для Греків, коли се слово ввели, зносини мужчин, нежонатих або живучих в одиночнім подружжю, з нежонатими жінками, — припускає одже вже існуване якоїсь усталеної форми подружжя, по за котрою сі зносини відбувають ся, і допускає проституцію, по крайній мірі яко можливість. В иньшій змислі сего слова ніколи й не уживано, і в тім змислі і я его за Морганом уживаю. Свої незвичайно важні відкриття Бахофен всюдо основує містицизмом аж до неімовірности, а то через те, що вбив собі в голову, що історично витворені відносини між чоловіком а жінкою мають своє жерело в кождочасних релігійних понятях людей, а не в дійсних відносинах їх життя.

доказу, покликають ся головно на примір прочих звірят; з поміж них Летурно зіставив (*Evolution du mariage et de la famille*, 1888) числені факти, після котрих також і тут зовсім неупорядковані зносини полові мають належати до низького ступіня. Зі всіх тих фактів можу однак зробити лиш той один вивід, що вони для чоловіка і его первісних відносин життя абсолютно нічого не недоказують. Коли хребетники парують ся на довший час, то се пояснює ся достаточо фізіологічними причинами, приміром у птахів безпомічністю самички в часі висиджуваня яєць; приміри вірної моногамії, які приходять у птахів, не доказують нічого для людей, бо люди від птахів не походять. І коли строга моногамія є верхом всякої чесноти, то пальма першешства належить ся глисті, котра в кождім з своїх 50—200 прогльотидів, або відділів тіла має цілковитий мужеский і жіночий апарат половий і ціле своє житє тим займає ся, що в кождім з тих відділів сама з собою парує ся. А коли ограничимо ся на ссучих звірят, то находимо тут всі форми полового житя, форму неуняту в ніякий порядок, форму, що пригадує громадне подружє, многоженство, подружє одиначне; лиш полїандрії нема, її могли вигадати лиш люде. Навіть наші найблизші четвероруки свояки, показують нам всі можливі ріжницї в урупованю самця і самиці; а коли потягнемо ще тіснійші границї і звернемо ся лиш до чотирох чоловікоподібних малц, то Летурно знає нам лиш сказати, що они суть то моногамічні то полїгамічні, а Соссіп (*Saussure*) у Жірі-Тельона твердить, що они моногамічні. Також і новійші твердження о моногамії чоло-

віко подібних малп, які ставить Уестермарк (The History of Human Marriage, London 1891) ще зовсім не становлять доказу. Коротко сказавши, ті відомости суть того рода, що совісний Летурно признає: „Зрештою у сучасних звірят нема зовсім ніякої строгої пропорції між степенем інтелектуального розвою а формою полових зносин“. А Еспіна (Des Sociétés animales, 1877) каже по-просту: Череди є найвищою соціальною групою, яку у звірят можемо найти. Она, мабуть складає ся з родин, але вже з самого початку стоїть родина з чередою в суперечности, вони розвивають ся в відворотній пропорції“.

Сказане тут показує, що ми про родинні і иньші товариські групи чоловіко подібних малп майже нічого докладного не знаємо; наші відомости про них, противорічать собі рішучо. І нема в тім нічого дивного. Уже наші відомости, про дикі племена людські, повні суперечностей і вимагають дуже критичного розбору і упорядкованя; а над гуртами малп далеко тяжше робити спостереженя як над гуртами людей. Одже поки-що, мусимо поминути всякі виводи з таких абсолютно непевних звісток.

За то наведене вже тверджене Еспінаса дає нам лишню точку опори. У виспих звірят череди і родина не суть взаїмним доповненем, але суть суперечністю. Еспіна виводить дуже гарно, як зависть самців в часі парованя в кожній череді розвільнює товариську звязь або на якийсь час череду розбиває. „Де родина тісно в собі замкнена, там дуже рідко творять ся череди. І навпаки там, де панують свободні полові зносини або полігамія, там череди тво-

рять ся майже сама собою... Щоби череда утворила ся, родинні звязи мусять розвільнити ся і одиниця мусить опять стати свобідною. Тому-то так рідко находимо у птахів зорганізовані череди... Зате у ссучих звірят находимо яко-так зорганізовані товариства, як раз через те, що тут індивідуум не розвиває ся в родині... Вироблене почуття спільности в череді не може одже мати більшого ворога як почуте родинної спільности. Навіть мусимо сказати: коли розвинула ся висша суспільна форма від родини, то могло се стати ся лиш на підставі основних перемін в формі родин, які увійшли в її склад; однак се не виключає, що власне на підставі сих перемін родини, они могли пізнійше розвинути ся на ново під далеко користнійшими услівями". (Еспіна, в. с. цитований у Жіро-Тельона, *Origines du mariage et de la famille*, 1884, стр. 518—20).

Тут показує ся, що звірячі суспільности мають вправді певну вартість для конклюдиз о людських суспільностях — але тільки негативну. Висші хребетники знають, о скілько нам відомо, лиш дві форми родини: многоженство або одиночне парованє; в обох допускає ся лиш оден дорослий самець, лиш оден суруг. Зависть самця, яка рівночасно є звязею і границею родини, ставить звірячу родину в суперечности до череди; череда, висша товариська форма, стає ся через зависть самців або неможлива, або розвільнює ся, або розпадає ся в часі парованя, а в найліпшій случаю спинає ся дальший її розвій. Се одно вистарчить на доказ, що звіряча родина а первісна людська суспільність суть річи, що не дадуть ся з собою погодити; що первісні люде, під-

двигаячи ся із звірячвго стану, не знали або зовсім жадної родини, або знали таку родину, якої між звірятами нема. В з'ізолюваню, котрого найвисшою товариською формою я таке оповідань стрільців приписує Горилі і Шимпазови, могло таке зовсім безоружне звіря як виробляючий ся чоловік, перебивати ся хіба лиш в малім числі. Але щоби розвити ся і піднести ся по над стан звірства, щоби доконати найбільшого поступу, на який природа здобула ся, до того потрібний був дальший елмент: спосібність до оборони, котрої одиниця не мала, треба було добути спільними силами і спільним діланем череди. З таких відносин, в яких нині живуть чоловікоподібні малпи, перехід до людскости абсолютно не давби пояснити ся; сі малпи роблять радше вражине побічних ліній, котрі від головної лінії т. є: від чоловіка заблукали ся і тепер поволи вимирають а на кождей спосіб підупадають. Се одно вистарчає, щоби відкинути всякі виводи з їх родинних форм на родинні форми первісного чоловіка. А першою условиною для витвореня таких більших і тревалих гуртів, серед яких могло відбути ся учоловічене звіряти, була взаїмна толеранция дорослих самців і брак зависти. І справді, що ми находимо яко найдавнійшу, найпервіснійшу форму родини, яка в історії безперечно дасть ся виказати і яку ще й нині тут і там можемо бачити? Громадне подруже, форму, в якій цілі групи мужчин і цілі групи женщин себе взаїмно посідають і в котрій лишає ся мало місця для зависти. Дальше находимо на пізнішій ступени розвою виімкову форму поліандрії, при котрій о чувстві зависти навіть бе-

єди бути не може і котра тому у звірят зовсім не приходить. А що звісні нам форми громадного подружжя, існують серед таких запутаних умовин, що вказують конечно на давнійші, більше повдинчі форми полових зносин, а тим самим в послідній інстанції на період неупорядкованих зносин, відповідаючий переходови із стану звірячого до людського, то покази на звірячі подружжя зводять нас опять на точку, з котрої нас раз на завжди мали відвести.

Бо щож се значить: неупорядковані полові зносини? Що закази, обмежуючі їх давнішими часами або тепер, не існували. Бачилисьмо вже, як упало обмеження через зависть. Коли що певна річ, то се, що зависть є чувство, котре розвинуло ся релятивно пізно. Те саме треба сказати і про понятє кровосумішности. Не лиш що брат і сестра були первісно чоловіком і жінкою, але і полові зносини між родителями а дітьми ще нині у багатих народів дозволені. Бенкрофт (the Native Races of the Pacific Coast of North America, 1875, vol I.) стверджує се у Кавіатів при Берінговій дорозі, у Кадіаків коло Аляски, у Тіннегів в середині англійської північної Америки; Летурно зібрав звістки про такі самі факти у Чіпвей-Індіанців, у Кукусів в Чіле, у Караїбів, Каренів в Задній Індії; поминувши вже оповідання давних Греків і Римлян про Партів, Пераїв, Скитів, Гунів і т. д. Поки не винайдено кровосумішности (а вона є винайденем, і то дуже цінним), не могли полові зносини (між родителями а дітьми будити більшої відрази, як зносини між иньшими особами, що належать до ріжних поколінь, а се дучає ся

ще й нині навіть в краях найбільше застоялих і не будить великого обурення; навіть старі „дівці“ по над шістьдесят, коли мають доста грошей, виходять часом заміж за молодих мужчин так коло трицять. А коли при відомих нам найпервіснійших формах родини поминемо получені з ними представлення о кровосумішности — представлення, що від наших дотичних представлень цілковито різнять ся і часто їм навіть явно противорічать — то прийдемо на форму полових зносин, яку мож назвати лиш неупорядкованою. Неупорядкованою о стілько, о скілько ограничена, установлені пізнійше через звичай, ще не істнували. Але з того ще зовсім не конечно виходить, аби в щоденній практиці панувала хаотична сумішка. Одиночні парованя на якийсь час не зовсім суть виключені, бо і в громаднім подружю вони тепер переважають. А коли найновіший заперечуватель такого первісного стану, Уестермарк, називає подружжєм кожний стан, в яким оба поли аж до народин потомка лишають ся в парі, то на те треба сказати, що таке подружжє може дуже добре приходити в стані неупорядкованих зносин, бо воно не противорічить неупорядкованю т. є. бракови установлених звичаєм ограничень полових зносин. Правда, що Уестермарк виходить з того погляду, що „неупорядковане містить в собі придалене індивідуальних нахилів“, так що „протиституція є вго правдивою формою“. Але мені здає ся, що зрозуміне первісних відносин так довго буде неможливе, як довго будемо на них дивити ся окулярами протиституції. Впрочім до сеї справи вернемо ще при громаднім подружю.

Після Мортана розвинула ся з того пер-

вісного стану неупорядкованих зносин, і то правдоподібно дуже рано :

1. Родина кровосумішна, перший ступінь родини. Тут групи подружжя розділені після поколінь: всі діди і баби в границях родини суть між собою чоловіками і жінками, так само їх діти, одже батьки і матери; а знов діти сих послідних будуть творити третій кружок спільних супругів, а їх діти, правнуки перших, четвертий. В сій формі родини одже лиш предки і потомки, родителі і діти виключені між собою від прав і обовязків (як би ми сказали) подружжя. Братя і сестри, стрийні братя і сестри першого, другого і дальшого ступіня, суть всі братами і сестрами між собою і власне за-для того всі одно для другого чоловіком і жінкою. Становиско брата і сестри уже само собою обіймає на сїм ступени виконуване обопільних полових зносин. Тип такої родини складав би ся одже з потомства одной пари, в котрім знов потомки кожного поодинокого ступіня суть між собою братами і сестрами і як раз через те суть між собою також чоловіками і жінками.

Кровосумішна родина вимерла. Навіть найдикші народи, про котрих розказує історія, не дають ніякого приміру такої родини. Але що она мусїла істнувати, о тім переконує нас конечно гавайська система споріднення, яка ще тепер обовязує в цілій Полїнезії і дає вираз таким ступіням кровного споріднення, які могли витворити ся лиш при кровосумішній формі родини; о тім переконує нас увесь дальший розвій родини, для котрого тамта форма є конечним початковим ступенем.

2. Родина пуналюїська. Коли пер-

ший поступ організації лежав в тім, щоби родителів і дітей виключити від взаємних полових зносин, то другий поступ лежав в виключеню сестри і брата. За-для більшої однако-вості віку інтересованих був сей поступ без-конечно важнійший, але і тяжший як перший. Відбув ся він поволи, розпочав ся здасть ся від виключеня рідних братів і сестер (т. з. з матерного боку) від полових зносин, зразу в поодиноких случаях, а опісля загалом (в Га-ваї приходили ще в сїм столїтю виїмки) а скінчив ся заборною подружя навіть між побічними братами і сестрами, т. є. після на-шого означеня між дітьми, внуками і правну-ками братів і сестер. Сей поступ є після Мор-гана „дуже доброю ілюстрацією до того, як ділає засада природного добору“. Нема що й говорити, що племена, у котрих сей поступ обмежив полові зносини між рідними, мусїли розвинути ся скорше і повнійше, як ті, у котрих подружя між братами і сестрами було зако-ном. А як глибоко відчували народи вплив сего поступу, доказує вийшовша безпосередно з него; далеко по за свою ціль вибігаюча ін-ституція роду (*gens*), що становить підвалину суспільного ладу майже всіх варварських на-родів землі, і з котрої ми в Греції і Римі пе-реходимо безпосередно в цивілізацію.

Кожда первісна родина мусїла по кіль-кох поколіннях розпасти ся на окремі часті. Первісне комуністичне домашнє господарство, котре ще й через довгі часи середного ступіня варварства виключно панує, вимагало певної, вправді після обставин змінючої ся, але на кождім місци доволі означеної максимальної великості родинної спілки. Скоро виробило ся

переконане о неприличности полових зносин між дітьми одної матери, мусіло оно вплинути на такі поділи старих і основане нових домашних спілок (котрі однакож неконче мусіли бути ідентичні з родинною групою). Одн або кілька рядів сестер ставали осередком одної, їх рідні брати осередком другої спілки. В такий або подібний спосіб витворила ся з кровосумішної родини родина, котру Морган зве пуналюїською. Після гавайського звичаю було кілька сестер, рідних або дальших (т. є сестри першого, другого або дальшого ступіня) спільними жінками своїх спільних чоловіків, але їх брати були тут виключені; сі чоловіки не звали ся вже між собою братами, і не потребували ними бути, але звали ся Пуналюа т. з. сердечний товариш, щось ніби спільник (ассосіє). Так само ряд рідних або дальших братів мав певне число жінок, не своїх сестер, в спільнім подружжю, і жінки сі звали ся між собою Пуналюя. Се клясична форма родинної формації, що пізнійше допускала ряд відмін, а котрої характеристичною чертою була: взаїмна спільність чоловіків і жінок посеред певного круга родинного, з котрого однакож брати жінок, насамперед рідні а пізнійше й дальші, і на відворот також сестри чоловіків були виключені.

Ся форма родини дає нам в найповнійшій докладности ті ступіні споріднення, котрі виражає система американська. Діти сестер мові матери все ще суть її дітьми так само суть діти братів мого батька також єго дітьми, і всі вони суть моїми братами і сестрами; але діти братів мові матери суть тепер її братаничами і братаницями, діти сестер мого батька єго сестрінцями і сестрінницями і всі вони моїми вуйними (стрий-

ними) братами і сестрами. Бо коли чоловіки сестер моєї матери все ще суть її чоловіками, і так само жінки братів мого батька все ще єго жінками — правно, хоть не завжди фактично, — то суспільна заборона полових зносин між братами і сестрами розділила дітей братів і сестер, котрих до тепер без різниці трактовано яко братів і сестер, на дві класи: одні остають ся як і перед тим (дальшими) братами і сестрами між собою, а другі, діти з одного боку брата, з другого боку сестри, не можуть вже бути братами і сестрами, вони не можуть вже мати спільних родителів, ані батька ані матери ані обоїх, і тому тут по раз перший стає ся конечною кляса сестрінців (братаничів) і сестрінниць (братаниць), стрийних братів і сестер, котра при попереднім строю родиннім не малаби жадного змислу. Американська система споріднення, котра при кожній формі родини, оснований на яким небудь одиночнім подружжю, була би зовсім недорічною, вияснює ся при помочи родини пуналюїської аж до найменчих дрібниць в рациональний і природний спосіб. Як далеко сягала ся система споріднення, так далеко мусіла сягати також родина пуналюїська або форма до неї подібна.

Про сю форму родини, котра, як доказано, в Гаваї дійсно існувала, малибисьмо правдоподібно донесеня з цілої Полінезії, коли би побожні місіонарі, як колись іспанські монахи в Америці, в таких противохристиянських відносинах годні були видіти щось більше, як просту „соблазн“.

Коли нам Цезар про Британців, що тоді були на середнім ступени варварства, розказує: „По десять або дванайцять з них мають

між собою спільні жінки, і то по найбільшій часті брати з братами і родителі з дітьми" — то се собі найліпше можемо пояснити яко подружжя громадне. Варварські матери не мають по десять або дванацять синів, на стільки дорослих, щоби могли собі держати спільних жінок, але американська система споріднення, відповідаюча родині пуналюїській, дає багато братів, бо всі близькі і дальші кривні .мужчини суть его братами. Кажучи: „родителі з дітьми“ може Цезар не докладно зрозумів річ; але при тій системі не в абсолютно виключено, щоби батько і син або мати і донька находили ся в тій самій групі подружжя, виключений в лиш батько і донька або мати і син. Так само ся, або подібна до неї форма подружжя громадного дає нам найлекше поясненя до оповідань Геродота і иньших давних писателів про спільність жінок диких і варварських народів. Се треба сказати також про те, що Уотсон і Ке (The People of India) оповідають про Тікурів в Од (Audh на північ від Гангеса): „Живуть вони (в відношеню половім) спільно майже без ріжниць в великих спільних громадах, а коли про двоїх людей кажуть, що вони з собою пібрали ся, то звязь ся все ж таки в лиш номінальною“.

Безпосередно з родини пуналюїської вийшла, здає ся, інституція роду (gens). Вправді також австральська система клясова дає до неї точку виходу; Австральці мають роди (gentes) але ще не мають пуналюїської родини, мають лиш грубшу форму подружжя громадного.

У всіх формах родини громадної нема певности, хто батько дитини, але певна річ, хто его мати. Хоть вона в сіх дітей загальної ро-

дини зве своїми дітьми і має що до них матерні обовязки, то прецінь знає вона поміж ними своїх питомих дітей. Річ одже ясна, що в громаднім подружжю мож виказати походжене лиш з матерного боку, що одже лиш женська лїнія в узнана. Так має єя річ дійсно у всіх диких і на низшім ступени варварства стоячих народів; і другою великою заслугою Бахофена є, що він се відкрив. Се виключне узнане походженя по матери і відносини, що з сего з часом впливають що до спадщини, називає він матерним правом; імя се і я задержую за-для короткости. Але воно не відповідне, бо на сїм суспільнім ступени о праві в юридичнім зміслі нема ще бесіди.

Коли одже возьмемо з родини пуналоїйської одну з обох вірцевих груп, а іменно групу рідних і дальших (т. є. в першім, другім або дальшій ступени від рідних сестер походячих) сестер, разом з їх дітьми і їх рідними або дальшими братами з матерного боку, (котрі після нашого предположеня не суть їх чоловіками), то мавмо круг тих осіб, які пізнійше виступають яко члени інституції „gens“, в її первісній формі. Всі вони мають спільну родоначальницю, і на підставі походженя від неї женські її потомки суть після поколінь сестрами. Але чоловіки тих сестер не можуть вже бути їх братами, не можуть одже походити від сеї родоначальниці, не належать одже до групи спорідненя, до пізнійшої „gens“; за те їх діти належать до тої групи, бо походженє з матерного боку є єдино рішаюче, бо єдино певне. Скоро раз установлена заборона полових зносин поміж братами і сестрами, навіть найдальшими побічними спо-

віднесеними з матерного боку, то і наведена група переминює ся в рід (gens), т. з. она становить ся сталим кружком споріднених матерної лінії, що між собою не сьміють входити в подружжє, а котрий від тепер скрипляє ся чим раз більше иньшими спільними інституціями суспільного і релігійного характеру і від иньших родів того самого племена відріжняє ся. Про се поговоримо опісля більше. А коли бачимо, як рід не лиш конечно, але в зовсім природний спосіб розвивав ся з пуналюйської родини, то можемо прийняти яко річ майже певну, що ся форма родини існувала у всіх народів, у котрих дасть ся виказати родова інституція (gens), т. з. майже у всіх варварських і культурних народів.

Коли Морган писав свою книжку, то наші відомости про громадне подружжє були ще дуже ограничені. Зналисьмо де-що про громадні подружжя зорганізованих в кляси Австральців, а по при то оголосив був Морган вже 1871 дійшовші до него звістки про гавайську родину пуналюйську. Родина пуналюйська давала з одного боку докладне поясненє системи спорідненя пануючої між американськими Індіанами, котра для Моргана становила точку виходу усіх его дослідів; з другого боку становила вона готову точку виходу, з котрої мож було вивести рід опираючий ся на матернім праві; вона представляла в кінци далеко висший ступінь розвою як австральські кляси. Річ одже зрозуміла, чому Морган поняв її jako ступінь розвою, котрий конечно переверже одно-паристе подружжє і приписував їй загальне розповсюдненє в давнійших часах. З того часу пізналисьмо цілий ряд иньших

форм громадного подружжя і знаємо тепер, що Морган пішов тут за далеко. Все ж таки був він о стільки щасливий, що в своїй пуналу-ійській родині стрітив ся з найвисшою, класичною формою громадного подружжя, з формою, з котрої перехід до висшої форми дасть ся найлегше пояснити.

Найважнішими відомостями про громадне подружжя збогатив нас місіонар Льюрімер Фазон, котрий сю форму родини розсліджував довгими літами на її класичній землі, в Австралії. Найнижший ступінь розвою найшов він у чорноскірих в полудневій Австралії коло Mount Gambier. Тут ціле плем'я поділене на дві великі класи, Крокі і Куміте. Полові зносини в кожній з тих клас строго заборонені; за те кожний мужчина одної класи є родовитим чоловіком кожної жінчини другої класи, а вона є его родовитою жінкою. Не одиниці, але цілі групи стоять з собою в подружжю, класа з класою. Памятати при тім треба, що тут нігде не зроблено якого-небудь застереження з причини різниці віку або спеціального споріднення, хіба о скільки се було кінечне за-для розділу на дві екзогамічні класи. Для мужчини з класи Крокі є кожда жінчина з класи Куміте его правною жінкою; що і его рідна донька, яко донька жінчини з класи Куміте, є після матерного права також Куміте, то тим самим є она родовитою жінкою кожного мужчини з класи Крокі, одже і свого батька. По крайній мірі класова організація, о скільки вона нам звісна, сего зовсім не забороняє. Одже або організація ся витворила ся тогди, коли люде помимо свого несвідомого стремління, щоби ограничити полові зносини між

рідними, в полових зносинах між родителями а дітьми ще нічого так дуже страшного не бачили — і тогди клясова система повсталалаби безпосередно з стану неупорядкованих полових зносин. Або зносини жіж родителями а дітьми бу ли вже через звичай заборонені тогди, коли кляси повстали, а тоді теперішній стан витворив ся із родини кровосумішної і в першим кроком із неї. Се послідне в правдоподібнійше. О скілько я знаю, то нема згадки про приміри зносин супружних між родителями а дітьми в Австралії, а також пізнійша форма екзогамії, рід (gens) опираючий ся на матернім праві, припускає заборону таких зносин мовчки яко щось, що при яго основаню вже існувало.

Окрім при Mount Gambier находить ся система двох кляс також дальше на схід над рікою Дарлінг і в північнім сході в Куїнсленд, в одже широко розповсюджена. Вона виключає лиш подружя між рідними братами і сестрами, між дітьми брата і дітьми сестри з матерного боку, бо вони належать до тої самої кляси; але діти сестри і брата можуть з собою побрати ся. Дальший крок в цілі недопущеня полових зносин між рідними находимо у Камілярів над рікою Дарлінг в Новім Полудневім Уельсі (Neusüdwaless), де обі первісні кляси розпали ся на чотири, і кожда з тих чотирох кляс стоїть в загальнім подружю з означеною иньшою клясою. Перші дві кляси суть родовитими супругами між собою; Після того, чи мати належала до першої або до другої кляси, припадають діти до третої або четвертої; діти тих обох, також між собою в подружю стоячих кляс, належать знов до першої і другої кляси. Таким способом належить завжди одно

покоління до першої і другої, слідує до третьої і четвертої, а слідує зараз по сім покоління знов до першої і другої класи. Діти братів і сестер (з матернього боку) не можуть одже бути чоловіком і жінкою, але внуки братів і сестер можуть. Сей, в особливий спосіб скомплікований порядок, став ся еще більше запутаним через те, що на него пізнійше нащеплено роди (*gentes*) основані на матернім праві, але над тим ми розводити ся не можемо. Бачимо з сего, що стремління в цілі недопущення полових зносин між рідними проявляють ся вправді в-одно, але зовсім на осяблі, на по-мацьки, без ясної свідомости цілі.

Подружжя громадне, котре тут в Австралії є ще подружжям класовим, подружжям громадним цілої, часто по цілім континенті розсипаної класи мужчин з так само розсипаною класою жєнщин — се подружжя громадне не виглядає з близька так дуже страшно. Противно, довгі літа ніхто й не догадував ся о єго істнованю, а й тепер знов єго послідними часами заперечують. Поверховному дослідувачеві представляє ся воно яко слабо навязане подружжя одиночне і місцями яко многожєнство, при чім не виключена невірність, коли трафить ся нагода. Треба, як Фізон або Гавіт, довгі літа слїдити, щоби в тих супружних відносинах відкрити порядкуючий їх закон, на підставі котрого чужий австральський чорноскірець, тисячі кілометрів від своєї рідної сторони, між людьми з незрозумілим для него язиком, прещїнь не рідко від кочовиська до кочовиська, від племені до племені находить жєнщини, що без опору і без страху віддають ся єму, і на підставі котрого той, хто має

кілька жінок, одну з них відступає своєму гостеві на віч. Де Європеець бачить неморальність і беззаконність, там в дійсності панує строгий закон. Жінщини належать до класу подружжя чужинця, суть одже єго родовитими жінками; той самий закон моральности, котрий їх обоїх лучить між собою, наказує під карою проскрипції всякі зносини полові поза належними до себе класами подружжя. Навіть там, де жінок добувають рабунком, як се часто лучає ся, а в деяких сторонах є навіть правилом, навіть там клясовий закон старанно заховує ся.

Зрештою навіть при рабунку жінок є вже сліди переходу до подружжя одиночного, бодай в формі подружжя одно-паристого: коли молодий мужчина при помочи своїх приятелів добув дівчину рабунком або упровадив, то всі вони по черзі уживають її тілесно, але після сего вона вже уважає ся жінкою мужчины, котрий доконав рабунку. І наоборот, коли придбана рабунком жінка від чоловіка утече а хтось другий її переловить, то вона стає єго жінкою а перший своє право стратив. По при і посеред подружжя громадного, котре взявши загалом ще далі існує, витворюють ся одже відносини виключности, парованя на довший або коротший час, по при то многоженство, так що подружжя громадне і тут вмирає і лиш питає заходить, хто під європейським впливом борше звикне: чи подружжя громадне чи придержуючі ся єго австральські чорноскірці.

Подружжя цілими класами, пануюче в Австралії, є на кождий спосіб дуже низькою і первісною формою громадного подружжя, а пуналуйська родина є, о скілько знаємо найвис-

шим его ступенем. Перша здає ся, є формою відповідаючою суспільному станови дикарів блукаючих з одного місця на друге; друга вимагає вже релятивно сталих осібостей комуністичних спілок і веде безпосередно до найблизшого висшого ступіня розвою. Межи ними обома найдемо ще певно не один посередний ступінь; лежить тут перед нами обширне поле до дослідів ледви що розпочатих.

3. Родина одно-париста. Пароване, на коротший або довший час, бувало вже за часів подружя громадного або ще й перед ним; чоловік мав одну головну жінку (ледві чи мож сказати жінку — любимицю) поміж многими иньшими жінками, і він для неї був головним чоловіком поміж иньшими. Ся обставина причинила ся немало до конфузії у місionarів, котрі в громаднім подружю видять то неупорядковану спільність жінок, то самовільне ломанє подружя. Таке звичаєве парованє мусіло тим більше скріплюватись, чим більше вироблював ся рід (gens) і чим численнішими ставали класи „братів“ і „сестер“, межи котрими подружя було неможливе. Товчок, котрий вийшов від роду (gens) в цілі недопущеня подружя між рідними, ділав ще дальше. Так бачимо, що у Ірокезів і у найбільшої часті иньших стоячих на нисшім ступени варварства Індіанів, подружє заборонене між всіма рідними, котрих їх система вичисляє, а в їх кількасот родів. При тій зростаючій путаниці заборон подружя, ставали громадні подружя чим раз більше неможливими; витиснула їх родина одно-париста. На сім ступени живе один чоловік з одною жінкою, але так, що многоженство і невірність при добрій нагоді лишає

ся правом чоловіків, хоть многоженство з економічних причин рідко приходить; коли тимчасом від жінок вимагає ся, як довго триває спільне життя, строгої вірности, а за зломане подружжя постигає її люта кара. Але кождий супруг може легко розв'язати зв'язь подружжя а діти так перед як і по розв'язаню належать до матери.

Також і в сім, чим раз дальше доведеним виключеню рідних від зв'язи подружжя ділав природний добір. Сказавши словами Моргана: „Подружжя між не-спорідненими родами сплджували фізично і духово сьильнішу расу; два розвиваючі ся племена змішували ся і нові черепи і мозки розширювали ся природно, аж доки не містили в собі спосібности обох“. Племена, що мали родовий устрій, мусіли одже дістати перевагу над оставшими по заду, або їх своїм приміром за собою потягнути.

Розвій родини в первісній історії лежить отже в безнастаннім звуженю кружка, серед котрого панує супружна спільність між обома полами, а котрий первісно обіймав ціле племя. Через доведене чим раз дальше виключене насамперед близших, потому все дальших рідних, в кінци навіть таких, що стали рідними лиш через подружжя, стає остаточно всяке подружжя громадне неможливе, так що в кінци лишає ся лиш одна, поки-що ще лиш слабо получена пара, той молекіль, з котрого розв'язанем розв'язує ся ціле подружжя. Вже з сего показує ся, який малий вплив мала індивідуальна любов половá, в нинішнім розумію сего слова; на витворене подружжя одиночного. Ще більше доказує се практика всіх народів, котрі стоять на сім ступени. Коли при давнійших формах

родини, мужчини ніколи не потребували бути в клопоті що до жінчин, противно мали їх радше більше як потребували, то тепер жінчини стали рідкою і пошукуваною річю. Тому-то від часів подружя одно-паристого починає ся рабунок і купно жінок — широко розповсюднені симптоми, але лиш симптоми далеко глибокої переміни, а однакж як раз сі симптоми, сі методи придбання жінок, перетворив педантичний Шотляндець Мак Ленан в окремі класи родин, яко „подружжє рабівниче“ і „подружжє купне“. У американських Індіанів і де инде (на тім самім ступени) заключене подружжя не в ділом інтересованих, котрих часто зовсім не питають ся, але їх матерей. Таким способом заручують часто дві зовсім незнакомі особи, котрих о заключенім інтересі повідомляють доперва тоді, коли вже надходить час подружжя. Перед весіллям молодий дає ріднякам молодой (отже її ріднякам з матерного боку, а не батькови і его ріднякам) дарунки, котрі уважають ся яко купна данина за відступлену дівчину. Подружжє мож розвязати після уподобання кожного з обоїх супругів; однак з часом у многих племен, н. пр. у Ірокезів, виробила ся публична опінія, неприхильна такому розлученю; в спорах виступають рідняки обох сторін яко посередники, і доперва, коли се нічо не поможе, наступає розлука, при чім діти лишають ся при жінці, а кождій стороні вільно опісля вступати в нове подружжє.

Одно-париста родина сама в ще на стілько слаба і нетривка, що для неї окреме домашнє господарство не в конечне ані пожадане, і тому воно не розвязує перенятою з давнійших часів комуністичного господарства домашного.

А комуністичне господарство домашнє є панюванєм жінок дома, так як виключне узнанє рідної матери при неможности докладної відомости, хто є рідним батьком, веде за собою високе поважанє жінок, т. з. матерей. Гадка, перенята з епохи просвіти 18 віку, що в початках суспільности жінка була рабинєю чоловіка, немає найменшого змислу. У всіх дикарів і варварів низшого і середного, а по части навіть вишого ступіня, жінка має не лиш свобідне, але навіть високоповажанє становиско. Яке її значенє ще в одно-паристім подружю, нехай посвідчить Артур Урайт, довголітний місіонар між Сенека-Ірокезами: „Що до їх родин, тогди, коли вони ще жили в давних, довгих домах, (комуністичні господарства домашні кількох родин)..., то верховодив там завсїгди оден клян (рід, gens), так що жінки брали своїх чоловіків з иньших клянїв (gentes)... Дома верховодила звичайно жінка; запаси були спільні: але нещасливий був той чоловік або коханок, котрий був на стілько лїнивий або неспосібний, що не годен був внести своєї пайки до спільних запасів. Невважаючи на те, кілько дітей або кілько власної посїлости він мав в хатї, міг він кожної хвилї дістати наказ, з своїми позитками забирати ся в свїт по заочи. Шкода було навіть заходу, щоби тому противити ся: єму допікали в хатї так, що мусїв або вертати до свого питомого кляню (gens), або, як то звичайно діялось, шукати нового подружя в иньшїм клянї. Жінки мали велику силу в клянах і всюда инде. Бувало не раз і так, що скидали старшину і деградували его на простого вояка“. — Комуністичне господарство домашнє, в котрім жінки майже

всі, або всі належать до одного і того самого роду, а чоловіки розділюють ся поміж всякі роди, в предметовою підставою того верховодження жінок, котре в первісних часах загально було розповсюднене. Відкрив его Бахофен і се его трета заслуга. — Додатково додаю еще, що оповідання подорожних і місіонарів про обтяжене жінок надмірною роботою у дикарів і варварів зовсім не противорічать сказаному в горі. Поділ праці між полами впливає з зовсім иньших причин а не з становиска жінки в суспільности. Народи, у котрих жінки мусять робити о много більше, як би після нашого розумія повинні, мають для жінок часто далеко більше дійсного поважання, як наші Европейці! Дама цивілізації, окружена позірними поклонами, і відзвичавна від всякої дійсної праці, має безконечно низше суспільне положенє, як тяжко працююча жінка варварства, котра в своїм народі була уважана яко дійсна дама (*lady frowa* = пані) і нею дійсно була.

Ближші досліди над північно західними і особливо полуднево-американськими народами, котрі стоять ще на висшій ступени дикости, мусять рішити питанє, чи одно-паристе подруже в Америці виперло нині зовсім подруже громадне. Про полуднево-американські народи оповідають такі численні приміри полової сваволі, що ледви чи мож давне подруже громадне узнати яко зовсім зломане. На кождий спосіб не всі ще сліди его зникли. Що найменше у сорок північно-американських племен має мужчина, що оженивсь з найстаршою сестрою, право, взяти також всі її сестри за жінки, коли дійдуть до відповідного віку: останок спільности чоловіків для цілого ряду сестер. А про

Каліфорнійців пів-острова (висший ступінь дикости оповідає Бенкрофт, що в у них такі торжества, на котрі сходять ся кілька „племен“ для необмежених полових зносин. Се очевидно роди (gentes), котрі в тих торжествах заховують темні спомини про часи, коли жінщини одного роду (gens), всіх мужчин другого роду мали за своїх спільних чоловіків і на відворот. Той самий звичай панує ще в Австралії. У деяких народів лучає ся, що старші мужчины, старшині і чарівники-священники використовують спільність жінок для себе і найбільшу часть жінщин для себе монополізують; але за те мусять в деякі свята і при великих аборах народних терпіти, що давна спільність відживає і їх жінки вступають в полові зносини з молодими мужчинами. Цілу вязанку прикладів таких періодичних сатурналій, де давні свобідні полові зносини знов на коротший час відживають, подає Уестермарк стор. 28—29: у Госів, Санталів, Пандшів і Котарів в Індії, у деяких африканських народів і т. д. Дивним способом виводить Уестермарк з того таке заключенє, що се останки не подружя громадного, котре він заперечує, але спільної первісному чоловікови з иньшими звірятами полової пристрасти.

Приходимо тут до четвертого великого відкриття Бахофена, до відкриття широко розповсюдненої переходової форми з подружя громадного до одно-паристого. Що Бахофен представляє яко покуту за нарушене давних заповідей божих: покуту, котрою жінщина купує собі право на непорочність, в в дійсности лиш містичним виразом покути, котрою жінка відкупує ся з давної спільности чоловіків і набу-

ває право віддаватись лиш одному чоловікови. Сею покутою було ограничене віддаване свого тіла: вавилонські жєнщини мусіли раз на рік віддавати себе в храмі Милітти; иньші народи передної Азії посилали своїх дівчат через довгі літа до храму богині Анаїтіс, де они з дїбраними свобідно любовниками віддавались вільній любови і доперва опісля могли виходити за мїж; подібні релігійно закрашені звичаї подибуємо майже у всіх азїятетких народів мїж Середземним морем і Гангесом. Жертва за відкуп став з часом чим раз лекшою, як вже Бахофен каже: „Намість що-річного віддаваня себе, наступає одноразове свідчене, намість гетеризму матрон, слїдує гетеризм дівчат, намість виконуваня (полових зносин) підчас подружя, виконуванє перед подружєм, намість полишеня жінки всім без вибору, наступає полишенє кільком особам“. (Mutterrecht стр. XIX). У иньших народів нема релігійного прикрашеня; у деяких — Траків, Кельтів і т. д. в старину, у многих первісних жителів Індії, у маляйських народів, у народів на островах полудневого моря і у многих американських Індіанів ще й нині — мають дівчата аж до виходу замїж найбільшу полову свободу. Особливо майже всюда в полудневій Америці, що кождий, хто хоть троха заходив в глуб краю, може посвідчити. Так оповїдає Атассіц (A Journey in Brazil, Boston and New-York 1886, стр. 26) про одну богату родню індіанського походженя; коли єго познакомили з донькою, запитав ся про її батька, в тїй гадці, що батьком її є чоловік матери, котрий яко офіцер находив ся в военнім походї против Параїваю; але мати відповіла усміхаючись:

nao tem pai, he filha da fortuna, она немає батька, она дитина припадку. „Так говорять індіянські або полукровні жінки завеґди без сорому або догани про своїх неслюбних дітей; а се не тільки зовсім не в щось незвичайного, але незвичайними були би радше відносини противні. Діти... знають часто лиш свою матір, бо вся журба про дітей і відвічальність спадає на ню; про свого батька вони не знають нічого; жінці здає ся, ніколи й на гадку не приходить, що вона або її діти мають які права до него“. То, що цивілізованому чоловікови видає ся тут дивним, в після матерного права і в подрузю громаднім просто регулою.

У иньших знов народів, приятелі і рідні молодого або весільні гості присвоюють собі споконвічне право на молоду, а на молодого приходить черга аж на самім кінци; так було в старину на Балварах і у африканських Автілів, так дів ся ще тепер у племені Барса в Абісинії. Знов у иньших, якась урядова особа, начальник племені або роду, кацик, шаман, священик, князь або яка иньша урядова особа заступає загál і виконує у молоді право першої ночі. Помимо всіх ново-романтичних оправдувань се jus primaе noctis істнує ще нині як останок подрузя громадного майже у всіх жителів Аляски (Bancroft, Native Races, I. стр. 81), у племені Тагу в північнім Мексіку (ib. стр. 584) і иньших народів, і істнувало через цілі середні вікі що найменше в краях первісно кельтійських, де перейшло безпосередно з подрузя громадного, приміром в Арагонії. Коли в Кастилії мужик ніколи не був невільником, панувала в Арагонії найпостиднійша неволя аж до рішеня Фердинанда Католицкого з р. 1486.

В сїм актї сказано : „Постановляємо і заявляємо, що наведені перше панове (senyors, барони)... не сьміють, коли мужик возьме собі жінку, спати у неї першу ніч, або, коли в весільну ніч жінка лягла у постіль, на знак свого панованя переходити по над ню і постіль; також не сьміють наведені перше панове послугувати ся за заплаатою або без заплати донькою або сином мужика против їх волї“. (Цитовано в каталаянськїм оригіналї в книжці: Sugenheim. Leibeigenschaft. Petersburg 1861, стр. 35).

Бахофен каже зовсім справедливо, що перехід від того, що він називає „гетеризмом“ або „Sumpfzeugung“ до подружя одиночного доконав ся головню заходом жінок. Чим більше з розвоєм економічних условин житя, отже з підкопанем давного комунїзму і з густїйшим зростом людности, стародавні відносини полові тратили свій природний, первісно наївний характер, тим більше понижаючими і тяжшими ставали вони для жінок, тим сильнїйше мусїли вони право на чистоту, на часове або тревале подружжє з одним лиш чоловіком бажати яко освободженє. Від мужчин сей поступ уже для того не міг вийти, бо їм ніколи, навіть і нинї, не приходило і в гадку зрікати ся приємности фактичного подружя громадного. Доперва тогди, коли заходом жінок доконав ся перехід до одно-паристого подружя, могли мужчини завести строгу моногамїю — правда, що лиш для жінок.

Одно-париста родина поветала на границі між дикарством і варварством, по найбільшій часті вже на висшїм ступени дикарства, часом доперва на низшїм ступени варварства. Она є характеристичною формою родини для

часів варварства, так як подружжя громадне для часів дикарства а моногамія для часів цивілізації. Щоби її розвинути у строгу моногамію, на то треба було иньших причин, як ті, що до тепер ділали. Подружжя громадні зійшли в одно-паристій родині вже на свою послідну одиницю, на свій двоатомовий молекіль: на одного чоловіка і одну жінку. В доведенім чим раз дальше виключеню від спільности супружної природний добір зробив своє; в тім відношеню він не мав вже нічо більше робити. Колиб отже не проявили ся нові, суспільні сили ділаючі, то не булоби причини, котра з парованя мала би витворити нову форму родини. Але такі ділаючі сили проявили ся.

Покинемо тепер Америку, клясичну землю одно-паристої родини. Не ма жадного сліду, щоби там витворила ся яка висша форма родини, щоби там перед відкритем і завойованем істнувала де строга моногамія. Інакше в старім сьвіті. Тут освоєне домашних звірят і годівля стад стала небувалим до тепер жерелом багатства і сотворила зовсім нові суспільні відносини. Аж до низшого ступеня варварства складало ся стале багатство майже лиш з хати, одіжи, грубого украшения і знарядів до добування і прилагодження поживи: човно, оружжя, домашні пожитки найпростійшої роботи. Поживу треба було день-в-день на-ново добувати. Тепер з стадами коней, верблюдів, ослів, худоби, овець, кіз і свиней набули поступаючі народи пастирські — Арийці в індийськім п'ятирічю і країні Гангеса а також в степах над Оксусом і Яксартесом, котрі тогди ще далеко більше води мали, Семіти над Евфратом і Тигром — достатки, котрі при найпростійшим до-

гляді і старунку чим раз більше розплоджувалися і достарчували багато поживи молочної і м'ясної. Всі давніші способи добування поживи стратили тепер значіне; польоване, котре давніше було конечністю, стало тепер збитком.

До когож належало се нове богацтво? Безперечно, що первісне до роду (gens). Але вже скоро мусіла розвинути ся приватна власність на чередах. Тяжко збагнути, чи в очах автора так зв. першої книги Мойсеєвої, батько Авраам був посідачем своїх черед силою власного права яко начальник спілки родинної, чи в характері фактичного наслідного начальника роду. Лиш то певна річ, що не можемо его уважати власителем в нинішнім розумію сего слова. А дальше і то певна річ, що на початку достовірної історії находимо череди вже всюда яко відокремлену власність начальників родин, зовсім так само, як витвори штуки часів варварських, знаряди металеві, предмети збиткові а в кінци худобу людської породи — невільників.

Бо тепер настало вже й невільництво. Для варвара низшого ступіня невільник не мав ніякої вартости. Тому-то й американські Індіане обходили ся з побитими неприятелими зовсім инакше як на висшім ступени. Мужчин убивали або приймали до племені побідителів яко братів; з жінками вступали в подруже або також адоптували враз з оставшими при житю дітьми. Людська сила робуча не дає ще на сім ступени значної надвижки по над кошта її виживленя. Але з заведенєм годівлі худоби, обробленя металів, ткацтва а в кінци рільництва, склад річи змінив ся. Так само як жінки,

котрих перше так легко мож було добути, тепер дістали вартість заміну і треба їх було купувати, так стало ся і з силами робучими, особливо від тогди, від коли череди остаточно перейшли в посіданє родини. Родина не розплоджувала ся так швидко як худоба. Щоби її доглядати, треба було більше людей; а до того мож було ужити полоненого на війні неприятеля, котрого окрім того так само мож було розплоджувати як і саму худобу.

Такі богацтва, скоро раз перейшли в приватне посіданє родин і там швидко збільшили ся, показали ся для суспільности основаної на одно-паристім подружю і на матерно-правнім роді могутим ударом. Одно-паристе подружє ввелó в родину новий елемент. По-при рідну матір поставило оно удостовереного рідного батька, котрий до того правдоподібного ліпше був удостоверений, як неоден нинішний „батько“. Після тодішнього поділу праці в родині, припадало на чоловіка добуванє поживи і потрібних до того робучих знарядів, отже і власність сих послідних; в случаю розвязаня подружя він їх забирав з собою, так як жінка задержувала свої домашні пожитки. Після звичаю тодішньої суспільности був отже чоловік також властелем нового жерела поживи, худоби, а пізійше також нового знаряду робучого, невільників. Але після звичаю тої самої суспільности, во діти не могли дістати по нім спадщини, бо з тим мала ся річ ось як: Після матерного права, отже як довго походженє числило ся лише в женській лінії і після первісного порядку наслідства в роді, спадщина діставала ся зразу по помершій члені роду, родовим спорідненим. Майно мусіло лишити ся в роді. За-

для незначности предметів, переходило воно в практиці мабуть на найблизших родових споріднених, отже на рідних з матерного боку. Але діти помершого чоловіка не належали до его роду, але до роду їх матери; спадщину діставали вони по матери, зразу з иньшими рідними матери, пізнійше може в першій лінії; але по свому батькови не могли наслідувати, бо не належали до его роду, а майно мусіло лишати ся в роді. До смерти посідача черед, всі его череди перейшли би передовсім на его братів і сестер і на дітей его сестер, або на потомків сестер его матери. Але его питомі діти були від наслідства виключені.

В тій мірі отже, як богацтва збільшували ся, давали вони з одного боку чоловікови важнійше становиско в родині як жінці, а з другого боку зродили стремліне використати скріплене становиско в той спосіб, щоби дотеперішний порядок наслідства зломати в користь дітей. Але се було неможливе, доки походжене числило ся після матерного права. Треба було отже передовсім сей порядок зломати, і его зломали. Не було се так тяжко, як нам нині здає ся. Бо ся революція — одна з найбільше визначних, які людскість дожила — не потребувала дотикати ані одного з живих членів роду. Всі члени роду могли по ній лишити ся тим, чим були перед нею. Вистарчила проста постанова, що на будуче потомки мужьських членів роду мають лишити ся в роді, а потомки женських членів мають бути з него виключені і мають перейти до роду їх батька. Так числене походження в женській лінії і матерне право наслідства звалено, а установлено мужьску лінію походження і батьківське право

наслідства. Як і коли ся революція відбула ся у культурних народів, не знати. Припадає вона в цілости на часи передісторичні. Але що вона відбула ся, доказують зовсім докладно численні сліди матерного права, зібрані особливо Бахофеном; а як легко вона відбула ся, се бачимо на численних племенах індіанських, де вона відбула ся доперва в найновіших часах і ще тепер відбуває ся, а то по части під впливом зростаючого багатства і зміненого порядку життя (перенесеня з лісів в прерії), а по части під моральними впливами цивілізації і місіонарів. З вісьмох племен Міссурі має шість мужеську, а два ще женську лінію походження і порядок наслідства. У племен Шовні, Місмі і Деляуорів вкрав ся звичай, що дітям додають родове назвиско батьківського роду і тим переносять їх до того роду, щоби могли бути наслідниками батька. „Вроджена се людям казуістерія, щоби змінювати річі через зміну їх назвиск, і винаходити всілякі штуки, щоби в самій традиції традицію зломати, там де безпосередний інтерес того вимагав!“ (Маркс.). З того виродила ся страшенна замішанина, котру мож було усунути і по части усувано лиш через перехід до права батьківського. „Се був мабуть загалом найприроднійший перехід.“ (Маркс.).

Зломане матерного права стало для жіночого роду всесвітньою катастрофою. Чоловік взяв в свої руки керму також і дома, жінка попала в понижене, підневолене, стала рабинею его похоти і простим інструментом до плодження дітей. Се понижене становиско жінки, котре іменно у Греків героїчних і ще більше клясичних часів явно висту-

пає, старали ся з часом прикрасити і облудою прикрити, місцями навіть в лагіднійшу форму прибрати, але зовсім его не усунули. Першим наслідком заснованого абсолютизму мужчин була проявивша ся тепер переходова форма родини патрархальної. Характеризує її головню не многоженство, о чім пізнійше, але „організація певного числа вільних і невольних осіб в родину під батьківською властею голови родини. В семітській формі живе сей голова родини в многоженстві, невольні мають жінку і дітей, а ціль цілої організації є: догляд черед на відграниченій території“. Головна річ в тій організації є включене невольників і батьківська власть; тому-то викінченим типом сеї форми родинної є родина римська. Слово „familia“ означає первісно не ідеал флістера складаючий ся з сентиментальности і домашньої сварки; у Римлян воно зразу не відносить ся навіть до супружної пари і її дітей, але лиш до рабів. Famulus значить домашній раб, а familia є загал всіх належних до одного мужчини рабів. Ще за часів Гаюса була familia, id est patrimonium (т. з. пайка наслідства) предметом тестаментарного запису. Слово се винайшли Римляне, щоби означити ним новий суспільний організм, котрого голова мав під собою жінку і діти і певне число невольників під римською батьківською властею, з правом життя і смерти над всіма. „Слово се отже не давнійше від желізної системи родинної латинських племен, котра витворила ся по заведеню рільництва і законного невольництва і по відділеню арийських Італців від Греків“. Маркс додає: Нинішня родина містить в собі не лиш зароди рабства (servitus), але й прикріпощеня

до землі (Leibeigenschaft), бо її з самого початку зв'язано з виконанням робіт в рільництві. Вона містить в собі в мініатурі всі ті суперечности, котрі пізнійше широко розвиваються в суспільности і в державі". Така форма родини показує перехід одно-парного подружжя в моногамію. В цілі забезпечення вірности жінки, отже вітцівства дітей, дістав ся жінка під безумовну власть чоловіка : если він її убиває, то виконує лиш своє право.

З патріархальною родиною вступаємо в країну писаної історії, отже в країну, в котрій нам порівняюча наука права може принести велику поміч. І справді, вона принесла нам тут великий поступ. Максимови Ковалевському (Tableau etc. de la famille et de la propriété, Stockholm 1890, стр. 60 - 100) завдячуємо переведене доказу, що патріархальна спілка домашна, котру ще нині находимо у Сербів і Болгарів і під іменем „задруга“ або „братство“ а в змодифікованій формі у орієнтальних народів, становила перехідний ступінь між впливаючою з громадного подружжя матерно-правною родиною а одиночною родиною теперішнього світа. Доказано се по крайній мірі що до культурних народів старого світа, що до Арийців і Семітів. Полуднево-славянська задруга дав нам найкрасший живий ще примір такої родинної спілки. Вона обіймає кілька поколінь потомків одного батька, з їх жінками. Всі вони живуть на однім обістю, свої ґрунта спільно обробляють, з спільних запасів годують ся і одягають ся, а надвижку доходу спільно посідають. Спілка стоїть під найвисшою управою газди (домацїн), котрий заступає її на внї, дрібніші предмети може позбувати, провадить

касу і відповідає за неї як і за точне діловодство. Він є виборний і зовсім не мусить бути віком найстарший. Жінки і їх роботи стоять під проводом газдині (домацьїца), котра звичайно є жінкою домацьїна. Она також при виборі чоловіків для дівчат має важний, часто рішачий голос. Але найвища власть спочиває в родинній радї, в зборах всіх дорослих членів, жінок і чоловіків. Сим зборам складає газда справоздане з свого діловодства; вони ухвалюють рішачі постанови, виконують судівництво над членами, постановляють о важніших купнах і продажах, особливо землі і т. д. Доперва від несповна десяти літ доказано істноване таких великих родинних спілок також в Росії; признано загально, що вони так само мають свій корінь в російськїм народнїм звичаю як і община або сїльска спілка. Приходять вони в найдавнішій руській книзї законів, в Правдї Ярослава під тим самим іменем (верв) як і в дальматинських законах і дадуть ся виказати також в польських і ческих історичних жерелах.

Після Гайслєра (Heussler, Institutionen des deutschen Rechts) також і у Німцїв первісною економічною одиницею була не одиночна родина в теперішнїм розуміню сего слова, але домашна спілка „Hausgenossenschaft“, котра складає ся з кількох поколїнь, вглядно одиночних родин, і притїм містить в собі досить часто людей підневольних. Також римську родину зводять до сего типу, і на тїй підставі в новїйших часах сяльно заперечують абсолютну власть батька і безправність прочих членів родини перед ним. І у Кельтїв в Ірляндї були мабуть подібні родинні спілки; в Францїї удержали ся вони в Ніверне під іменем parconneries аж

до французької революції, а в Франш Конте ще й до нині не зовсім вимерли. В околиці Люган (Saône et Loire) видко великі мужицькі дома з спільною, високою, аж до даху сягаючою центральною салею, а навкруги неї спальні, до котрих входить ся сходами по шість до вісім ступнів, і в котрих живе кілька поколінь тої самої родини.

В Індії згадує вже Непх, за часів Александра Великого, про спілку домашню з спільною управою землі. Вона ще й нині існує в тих самих сторонах, в Пандшабі і цілім північним сході краю. Її існування на Каяказі виказав Ковалевський. В Альжирі існує вона ще у Кабілів. Навіть в Америці дошукують ся її існування і хочуть її відкрити в „Calpullis“, котрих Зуріта описує в давнім Мексикі; Кунов виказав (Ausland 1890, № 42 - 44) доволі ясно що в Перу існував в часах завоювання повного рода устрій марковий (при чім марка дивним способом звала ся „Merca“) з періодичним розділом управної землі, одже з управою одиночною.

На кожний спосіб патріархальна спілка домашня із спільним посіданням землі і спільною управою дістає тепер зовсім инше значіння як до тепер. Не можемо вже сумнівати ся, що вона у культурних народів і деяких инших народів старого світа грала важну, перехідну ролю між матерно-правною і одиночною родиною. Пізнійше повернемо ще до здогадки Ковалевського, котрий виводить, що вона була також перехідним ступенем, з котрого розвинула ся сільська або маркова громада з одиночною управою і зразу періодичним, а опісля дефінітивним розділенням орної землі і луків.

Що до родинного життя в тих домашніх спілках, то треба сказати, що найменше в Росії іде про батька родини слава, що він своє становище до молодших жінок спілки, особливе до невісток, дуже надуживав і часто творить собі з них гарем; великоруські народні пісні знають о тім багато дещого сказати.

Заки перейдемо до моногамії, котра в упадком матерного права стала швидко розвивати ся, скажемо ще кілька слів про многоженство і поліандрию. Обі форми подружжя можуть бути лиш виїмками, так сказати історичними витворами збитковими, хиба що би в однім і тім самім краю приходили побіч себе, чого, як звично, ніколи не бувало. Заживши одже, що число мужчин і женщин без огляду на соціальні інституції було дотепер майже рівне, то установлене одної або другої з тих форм подружжя загальнообов'язуючою, само собою виключене. І справді многоженство одного мужчины було очевидно витвором рабства і обмежувало ся на поодинокі виїмкові становища. В семітській патріархальній родині живе лиш сам патріарх, і ще може кілька його синів в многоженстві, прочі мусять вдоволяти ся одною жінкою. Так дів ся ще й тепер на цілім сході; многоженство в привілейом аристократів і богачів і рекрутує ся переважно через купно рабниць; маса народу живе в моногамії. Таким самим виїмком є поліандрия в Індії і Тибеті, котрої — певне що цікаве — походження з громадного подружжя треба би ще прослідити. В практиці в она решткою далеко толерантніша як завислива гаремова господарка Могамеданів. По крайній мірі у Наїрів в Індії мають по три, чотири або й більше мужчин одну спільну жінку; але кождий

з них може по при те з трома або чотирма
внїшними мужчннами мати другу жінку в спілці
і так само третю, четверту і т. д. Дивна річ,
що Мак Леван в тих подружних клябах,
котрі він сам описує, і де мож було бути членом
кількох, не відкрив нової кляси подружя
клябового. Зрештою ся господарка подруж-
них клябів зовсім не є дійсною полїандрією;
противно, є она, як се вже Жіро-Тельон запримі-
тив, спеціялізованою формою громадного по-
дружя; мужчини живуть в многоженствї, жен-
щини в полїандрії.

4. Родина моногамічна. Вона тво-
рить ся як показано, з одно-паристої родини
на граници між середнім і висшим ступенем
варварства; її остаточна побіда є одною з при-
знак почиваючої ся цивілізації. Вона основує
ся на верховодстві чоловіка, з виразною цілею
плодження дітей, котрих вітцївство булоби не-
заперечене, а вітцївства сего вимагає ся для-
того, бо сї діти мають колись яко наслідники
вступити в батьківське майно. Ріжнить ся вона
від одного-паристого подружя тим, що супружя
зв'яз є у неї далеко кріпша і не може вже
розв'язувати ся після обоцільного уподобаня.
З правила ще лиш чоловік може її розв'язати
і свою жінку прогнати. Право супружї невір-
ности забезпечене єму ще й тепер по крайній
мірі хоть через звичай (Code Napoleon признає
се мужчннї виразно, поки не приведе наложниці
до свого дому) і виконує ся тим більше, чим
більше підносить ся суспільний розвій, а коли
жінка пригадує собі колишню полову практику
і схоче її відновити, то постигає її острійша
кара як коли небудь перед тим.

У всій своїй жорстокості виступає нова форма родини в Греків. Коли, як Маркс запримічує, становиско богинь в мітології показує нам давнійший період, коли то жінки мали ще свобіднійше, більше поважане становиско, то в періоді геройським бачимо жінку вже понижену через верховодство чоловіка і конкуренцію невільниць. Бачимо в Одисеї, як Телемах свою матір картає. У Гомера заповнені молоді жінки служать на заспокоєннє тілесної похоти побідителів; начальники вибирають собі по черзі і після ранги найкращі; цїла Ілїяда, як відомо основує ся на суперечці між Ахіллом і Агамемноном о одну таку невільницю. При кождім значнім гомеровім герою згадує ся також про полонену дівчину, з котрою він ділить шатро і постіль. Дівчат сих забарають також до рідного краю і до свого супружного дому, як Агамемнон Ксандру у Есілїоса: діти сплоджені з такими рабнями дістають малу пайку з батьківської спадщини і уважають ся яко зовсім вольні; Тайкрое є таким неслюбним сином Телямона і волен називати ся після свого батька. Слюбна жінка повинна се все стерпіти, сама однакож мусить задержати строгу непорочність і супружну вірність. Грецька жінка геройських часів є вправді більше поважана як жінка з цивілізованих часів, але для чоловіка вона кінець-кінців є лиш матірю его супружних дїтей-наслідників, найстаршою управительскою его дому і начальницею невільниць, котрих він, коли ему схоче ся, може робити і справді робить своїми конкубінами. Істнованє невільництва по при моногамію, істнованє молодих гарних, рабнь, котрі зі всім що на собі мають належать до чоловіка, надає з самого поча-

тку моногамії специфічний характер, котрий лежить в тім, що она є моногамією лиш для жінок, а не для чоловіка. І сей характер має вона ще й нині.

Що до піанійших Греків, мусимо зробити ріжницю між Дорійцями а Йонійцями. Перші, котрих клясичним прикладом є Спарта, мають під деякими ваглядами ще стародавнійші по-подружні відносини, як описані Гомером. В Спарті існувало подружжє одно-паристе, змодифіковане державою відповідно до тамошних поглядів, в котрім видні ще деякі сліди подружжя громадного. Бездітні подружжя розв'язують ся; король Анаксандрідас (около 650 перед Хр.) взяв до своєї бездітної жінки другу і провадив два домашні господарства; в тім самім часі король Арістон взяв до двох неплодних жінок третю, але одну з попередних відпустив від себе. З другого боку могло кількох братів мати спільну жінку, міг приятель, котрому жінка его приятеля ліпше сподобала ся, поділяти ся нею з ним, а зрештою панував погляд, що годіть ся віддати жєнщину до розпорядимости дужому мужчині, хоть би він навіть не був го рожанином. З одного місця у Плуотарха, де Спартанка любовника, котрий її прєслїдував предложєнями, відослала до свого чоловіка, показує ся, після гадки Шемана, ще більша свобода звичаїв. Тому-го чужоложство, невірність жінки по за плєчима чоловіка, була нечувана. З другого боку домашнє рабство не було в Спарті звисне, по крайній мірі в найліпших її часах, піддані гєльоти жили окремо в маєтностях; меншою була одже для Спартанців покуса, забирати ся до їх жінок. Не дивно одже, що при таких обставинах жінки в Спарті

мали більше поважане становище як у прочих Греків. Спартанські жінки і найдобріші з поміж атенських гетер суть одинокі грецькі жінки, про котрих стародавні говорять з поважанем, і котрих вискази они записують.

Зовсім инакше мала ся річ у Йонійців, що до котрих міродайними суть Атеви. Дівчата вчили ся лише прядти, ткати і шити, часом троха читати і писати. Вони були так якби заключені і зносили ся лише з иньшими жінчинами. Жіночі комнати становили окрему часть дому, на поверсі або в заднім крилі дому, куди мужчини, особливо чужі, не легко заходили, і куди жінчини усували ся, коли який мужчина приходив в гостину. Жінки не виходили з дому без товариства невільницї; дома стояли під формальною сторожею; Арістофанес згадує про мольоских собак, котрих держано для відстрашеня чужоложників, а в азійських містах уживано до стереженя жінок евнухів, котрих в Хіосі вже за часів Геродота фабриковано на продаж, і після гадки Вахсмута не лиш для варварів. У Евріпідеса означає ся жінка яко „ойкурема“ т. з. яко щось таке, що має займати ся домашнім господарством (слово се в рода середного); поза справою плодженя дітей не була для Атенця нічим иньшим як лиш найстаршою наймичкою. Чоловік мав свої гімнастичні вправи, свої публичні розправи, від котрих жінка була виключена; він мав окрім того часто ще й рабинї до своєї розпорядимости, а в часах розвитку Атен широку і через державу попирану проституцію. Саме на основі сеї проституції виробили ся єдині грецькі жіночі характери, котрі своїм духом і арти-

стично обрiзованим смаком так само пiдносять ся по над загальний уровень античного жiноцтва, як Спартанки своїм характером. Але се як раз єсть найтяжшим засудом для атенської родини, що треба було насамперед стати гетерою, аби стати жєнщиною.

Ся атенська родина стала ся в часом заирцем, пiсля котрого не лиш прочі Йонiїдцї, але також усї Греки в краю i в кольонїях порядкували свої домашнї вiдносини. Але помимо всього замкнення i сторожи, грецькї жiнки все таки доволї часто находили можнїсть обманювати своїх чоловiкiв. Чоловiки, котрi би були соромили ся показати хоть яку-небудь любов для своїх жiнок, забавляли ся всiлякими любовними аферами з гетерами; але пониженє жiнок пiмстило ся на чоловiках i понизило також їх самих, поки аж не загрязли в болотї хлопячої любови i своїх богiв так само як себе понизили мiтом про Ганїмеда.

Такий був почагок моногамїї, о скiльки єго можемо прослїдити у найбільше цивiлїзованого i найвисше розвитого народа старих вiкiв. Вона зовсiм не була овочем iндивiдуальної полової любови, для котрої у неї абсолютно не-було мiсця, бо подружя остали ся так по, як i перед нею подружжями конвенцiональними. Вона була першою формою родани, опертою не на природних але на економiчних умовах, а iменно на побiдї приватної власности над первiсною, природною спiльною власнiстю. Верховодство чоловiка в родинї i плодженє дiтей, котрi могли бути лиш єго дiтьми i призначенi були на наслiдникiв єго богатства — се були виключнi цiли одиночного подружжя, висказанi отверто Греками. Зрештою було воно

для них тягаром, обов'язком супроти богів, держави і предків, котрий мусів бути виконаний. В Атенах закон силував мужчину не лиш до подружжя, але також до виконання певного мінімуму так званих подружніх обов'язків.

Зовсім отже не яко повднане чоловіка з жінкою вступає одиночне подружжя в історію, а ще менше яко його найвища форма. Противно. Оно вступає яко підневолене одного пола другим, яко проклямація суперечности обох полів, незвісної до тепер в цілій попередній історії. В одній давній, 1846 Марксом і много написаній, непечатаній рукописи находжу слова: „Першим поділом праці є поділ між чоловіком і жінкою до плодженя дітей“. А нині можно додати: Перша клясова суперечність, котра вступає в історію, сходить ся з розвитком антагонізму між чоловіком і жінкою в одиночнім подружжю, а перше клясове підневолене з підневоленем жіночого пола мужеським. Одиночне подружжя було великим історичним поступом, але разом з тим розпочинає по прирабство і приватне багатство ту епоху до тепер триваючу, в котрій кожний поступ є рівночасно кроком назад, в котрій гаразд і розвій одних, полученні з горем і пригнобленем других. Вона є формою комірковою цивілізованої суспільности, на котрій можемо вже студіювати природу всіх тих суперечностей і противорічій, котрі в ній вповні розкривають ся.

Колишня релятивна свобода полових зносин зовсім не щезла з побідою одно-паристого а навіть одиночного подружжя. „Колишня система подружжя, зведена до тіснійших границь-через повільне вимиранє пуналюійських груп, все ще окружала розвиваючу ся родину і держа-

ла ся Її поли аж до перших початків цивілізації... вона щезла нарешті в новій формі гетеризму, що переслідує людей аж в часи цивілізації, як темна тінь, котра лежить на родині". Під гетеризмом розуміє Морган позасупружні полові зносини мужчин з незамужніми жінками, котрі існують по при одиначнім подружжю, і як звісно, процвітають через цілий період цивілізації в найрізноморідніших формах і вироджують ся чим раз більше в отверту проституцію. Сей гетеризм виводить ся зовсім безпосередно з громадного подружжя, з жертви жінчан, котрою вони віддали себе мужчинам, щоби купити собі право чистоти. Віддаване себе за гроші було зраау актом релігійним, відбувало ся воно в храмі богині любови а гроші йшли первісно до храмового скарбу. Геродоті богині Анаїтіс в Вірменії, Афродіти в Коринті, як і придані до храмів релігійних танешницї в Індії так зв. Баядери, були першими проститутками. Се віддаване, котре первісно було обовязком кождої жінки, взяли пізнійше на себе ті святиці самі, яко заступницї всіх прочих жінок. У иньших народів виводить ся гетеризм з полової свободи, дозволеної дівчатам перед подружжем — одже також останок громадного подружжя, лиш що перейшов до нас иншою дорогою. Тоді, коли настає ріжниця власности, одже вже на висшій ступени варварства, настає також робота за заплату по при работи невільників, а рівночасно, яко їх конечний коррелят, виконувана яко ремесло проституція вольних щенщин по при вимушене віддаване себе рабині. Наслідство одже, котре подружжя громадне передало цивілізації, в двосторонне, як вьсо, що цивілізація

виглядає, є двостороннє, дволичнє, само в собі розєднанє, протигоричивє: тут моногамія, а там гетеризм з своєю остаточною формою, протигоричивією. Бо гетеризм є так само суспільною інституцією як кожда иньша; він є продовженєм колишньої-полової свободи — в користь мужчин. В дійсности він не лиш толєрований, іменно пануючими класами живо виконуваний, хоть фраза єго осуджує. Але в дійсности осудженє се спадає зовім не на мужчин, котрі в нїм беруть участь, але лиш на жєнщин: їх протигоричивують і викидають, щоби тим ще раз протигоричивувани безумовнє панованє мужчин над жєночим полом як основний суспільний закон.

Але тим розвиває ся друга антитеза серед самої моногамії. Побіч чоловіка, котрий своє житє осолоджує гетеризмом, стоїть занедбана жєнка. А не можна одної сторони антитези мати без другої, і не має вже той цілого яблука в руці, хтє з'їв одну єго половину. Помимо того чоловіки були мабуть тої гадки, поки їх жєнки не навчили їх розуму. Разом з одиночним подружєм виступають дві постійні суспільні характеристичні фігури: сталий любовник жєнки і мужчина, що користає з більше жєнок. Чоловіки побідили жєнок, але коронованє взяли великодушнє на себе побіджені. Побіч одиночного подружя і гетеризму стало ся чужоложствє неминучою суспільною інституцією — забороненою, строго караною але несокрушимою. Забезпеченє вїтцївствє дїтей спочивало перед як і по тїм хїба лиш на моральнім переконаню, а щоби єю неможливу до розв'язаня суперечнїсть розв'язати, задекретував Code Napoleon в арт. 312: L'enfant concupendant le mariage a pour père le mari: батьком дїтини початої підчас подружя є — чоло-

вік. Се послідний резульат трьох тисяч років одиночного подружжя.

Зрештою одиночна родина зовсім не всюда і не завсїгда виступала в тїй класично-острій формі, яку вона мала у Греків. У Римлян, котрі яко будучі побідителі сьвіта мали ширший, хоть не такий бистрий погляд як Греки, мала жінка більшу свободу і поважанє. Римлянин уважав супружну вірність доволі забезпечену тим, що мав власть над житєм і смертю жінки. Тут жінка могла розв'язати подружжє так само добровільно як і чоловік. Але найбільший поступ в розвою одиночного подружжя настав рішучо з вступленєм Нїмцїв в історію, а се тому, що у них, здає ся з причини їх убожества, моногамія відай ще не зовсім тоді розвинула ся була з одно-паристого подружжя. Догадуємо ся сего з трєх обставин, про котрі згадує Тацит: По перше помимо того, що подружжє уважали вони яко річ сьвяту — „вони вдоволюють ся одною жінкою, женщины живють в чистоті“ — то для визначних осіб і начальників племен існувало много-женсьтво, панував одже стан подібний який був у тих Американцїв, у котрих існувало одно-паристе подружжє. По друге перехід з матерного права до батьківського мусїв відбутн ся доперва недавно тому, бо брат матери — після матерного права найблизший споріднений мужеського пола в роді — уважав ся майже близше спорідненим як рідний батько, також так само як у американських Індіанів, у котрих Маркс, як нераз казав, найшов ключ до зрозуміння наших пітомих первісних часів. А по трете жінки у Нїмцїв були дуже поважані і мали великий вплив також на публичні справи, що стоїть в виразнім противорічю з моногамі-

чним верховодженем чоловіків. У всіх тих відносінах стан річи був у Німців такий самий як у Спартанців, у котрих одно-паристе подружжя також ще не совсім затерло ся. З Німцями одже прийшов також в сїм відношеню зовсім новий елмент до всесвітнього панованя. Нова моногамія, котра тепер розвинула ся на розвалинах римського сьвіта з мішанини народів, убрала верховодство чоловіків в лагіднійші форми і дала жінкам становиско, котре бодай поверховно було далеко більше поважане і свобідне як в клясичній старосьвідчині. Дперва при такім станї річи міг з моногамією — в нїї, побіч неї і против неї — розвйти ся найбільший моральний поступ, який їй завдячуємо: теперішня індивідуальна полова любов, незвісна цілому попередньому сьвітови.

Але сей поступ повстав рішучо лиш з тої причини, що Німці жили ще в одно-паристій родині і відповідаюче їй становиско жінки, перенесли, о скільки се було можливе, до моногамії, а не з якоїсь мітичної, чудово чистої природної вдачі Німців, котра обмежає ся на тім, що одно-паристе подружжя справді не показує таких різких моральних суперечностей як моногамія. Противно, в своїх вандрівках, особливо на північний схід до степових номадів над Чорним морем, Німці морально дуже були підупали і перенявши від них окрім їх способностей Тадецьких також погані против-природні гріхі, що Аміянус про Тайфалів, а Прокопій про Герулів виразно посьвідчує.

Але сли з помежи всіх звісних форм родини власне за часів моногамії розвила ся теперішня полова любов, то се не значить, що вона розвила ся виключно або хоть переважно

в ній, як любов супругів до себе. Виключала се природа сталого одностаттєвого поружя під верховодством чоловіка. У всіх історично активних т. з. у всіх пануючих клас лишило ся заключене подружя тим, чим було від часів одностаттєвого подружя, річею конвенієнції, аранжованою родителями. І перша історично виступаюча форма полової любови яко страсть і то яко страсть присутна кождому чоловікови (бодай пануючих клас), яко найвища форма полового інстинкту — що власне становить її специфічний характер, — ся її перша форма, лицарська любов середних віків, зовсім не була любовю супружою. Противно. В своїй класичній формі, у Провансалї, вона отверто прямує до чужоложства а її поети прославляють его. Цвітєм провансальської любовної поезії суть альби (пісні днешні). Вони представляють горячими красками, як лицар лежить при своїй милій — жінці вільшого — в постели, а на дворі стоїть сторож, котрий ему дає знати, коли стая свитати (alba), аби міг неспостережений утечи; сцена розлуки становить головну часть поеми. Північні Французи і чемні Німці переняли також сей рід поезії з відповідним їй способом лицарської любови, а старий Вольфрам фон Ешенбах лишив нам про сю двозначну матерію три прегарні пісні днешні, далеко кращі як его три довгі геройські поеми.

Історичне прослідженє суспільних інституцій, котрі витворали ся в періоді цивілізації, виходить по за рамки книжки Морґана. Одже положенєм моногамії в часі сего періоду він займає ся лиш зовсім коротко. І він видить в дальшій перетвореню моногамічної родини поступ, приближенє до повної рівноправности

обох полів, хоть ся ціль ще не досягнена. Але каже він, сли признамо факт, що родина перейшла по черзі чотири форми і тепер находить ся в пятій, то насуває ся питанє, чи ся форма в будучности може бути тривка. Єдино можлива відповідь є, що она мусить поступати в міру, як суспільність зміняє ся, зовсім так як до тепер. Вона є витвором суспільної системи і в ній буде відбивати ся стан її розвою. Коли зважимо, що моногамічна родина від початку цивілізаціі поліпшила ся, і то дуже помітно в теперішніх часах, то можемо по крайній мірі здогадувати ся, що вона спосібна до дальшого видосконалення, аж поки не досягне ся рівнявсть обох полів. А коли би в далекій будучности моногамічна родина не годна була задоволяти потреб суспільности, то не мож наперед сказати, якою буде її наслідниця.

III. Gens (рід) у Ірокезів.

Приходимо тепер до иньшого відкриття Морґана, не менше важного як реконструкція форми первісної родини з системів споріднення. Доказ, що означені назвисками звірят родові звязки серед певного племені американських Індіанців що до своєї суті є ідентичні з „genea“ у Греків і „gentes“ у Римлян; що американська форма є первісна, а греко-римська пізнійша, введена; що вся суспільна організація Греків і Римлян в первісних часах на рід, фратрію і племя має свою вірну паралелю в американсько-індіанській організації; що „gens“ є інституцією спільною всім варварам аж до їх вступлення в цивілізацію і навіть ще по тім, — сей доказ вияснив відразу най-

тяжші сторони найдавнішої грецької і римської історії і дав нам рівночасно несподівані відомости про головні основи суспільного устрою в первісних часах, перед заснованем держави. А хоть ся справа виглядає дуже просто, скоро раз її пізнало ся, то все-ж таки Морган відкрив її доперва в послідних часах; в своїй попередній праці, котра появила ся 1871 року, він ще її не знав.

Латинське слово „gens“, котрого Морган уживає для сего родового звязку в загалі, походить так як рівнозначне грецке „genos“ від загально-арійського коріння „gan“; котрий значить: плодити. „Gens“, „genos“, в санскритським „dschanas“, в іотицьким „kuni“, в старо-північнім германським і англо-саксонським „kyn“, в англійським „kin“, в середно високо-німецьким „künne“ значать однаково: рід, походження. А „Gens“ в латинським, „genos“ в грецьким, уживає ся спеціально на означенє того звязку родового, котрий виводить себе із спільного походження (тут від спільного патріярха) і злучений з певними суспільними і релігійними інституціями в одну окрему спільність, котрої початок і природа була помимо того до тепер темною всім нашим історикам.

Ми бачили вже при пуналюїській родині, яким був склад роду в первісній формі. Він складає ся з усіх осіб, котрі на підставі пуналюїського подружжя і пануючих в нїм уявленє становлять признане потомство певної поодинокі родоначальниці, основательки рода. А що в сій формі родини вітцївство є непевне, то значіне має маш женська лінія. Через те, що брата не сьміють женити ся з своїми сестрами, але тільки з жєнщинами иньшого походження,

то діти сплоджені з тими чужими жінщинами відпадають після матерного права з роду. Лишають ся отже в родовім звязку лиш потомки доньок кожного покоління; потомки синів переходять до родів їх матерей. Щож дів ся з тою групою споріднених, скоро вона в відношеню до подібних груп посеред племені уконституує ся яко окрема група.

Яко клясичну форму того первісного роду Морган приймає рід у Ірокезів, спеціально в племені Сенєка. В племені сїм є вісім родів, названих після звірят; 1) вовк, 2) медвідь, 3) черепаха, 4) бібр, 5) олень, 6) бекас, 7) чапля, 8) сокіл. В кождім родї панує слїдуючий звичай: 1. Він вибирає свого сахема (начальника підчас миру) і старшину (воєнного начальника). Сахем мусїв бути вибраний з посеред роду і єго уряд був наслїдний в родї, бо при опоружненю мусїв бути зараз на ново обсаджений; воєнний начальник мїг бути вибраний також з по за роду а часом мїг зовсїм не бути. Сахемом ніколи не вибирали сина попередника, бо у Ірокезів панувало матерне право, син належав одже до иньшого роду; мїг однак бути вибраний і часто був вибраний брат або сестрінець. При виборах голосували всї, чоловіки і жінки. Але вибір мусїла потвердити прочі сїм роди і аж тогдї вибраний торжественно бував установлений і то спільною Радою усього звязку Ірокезів. Яке се мало значенє, покаже ся пізнійше. Власть сахема серед роду була батьківська і мала чисто моральний характер; примусових средств не мав він ніяких. Він був притім з уряду членом племенної ради Сенєків і звязкової ради всїх Ірокезів. Воєнний начальник мав власть в часі воєнних походів. — 2. Рід скидає сахема

і воєнного начальника, коли йому сподобався. Тут чоловіки і жінки діляють разом. Сквєні стають після сего звичайними воєнками як і інші, приватними особами. Скидати сахемів може також і рада племені, навіть проти волі роду. — 3. Жаден член роду не сьміє серед роду вступати в подружжє. Се основна установа роду, звязь, котра єго лучить і удержує; се негативний вираз дуже позитивного спорідненя по крові, силою котрого обняті ним одиниці стають доперва родом. Відкритєм сего поєдинчого факту відслонив Морган перший раз природу роду. Як мало до того часу був звичайний характер роду, доказують давніші звістки про диких і варварів; в тих звістках злучувано без розбору і без зрозуміння різні інституції, з котрих складає ся родовий устрій, як: „племя“, „клян“, „тум“ і т. д. і подекуда говорено про них, що подружжє серед такої корпорації заборонено. Се довело до конфузії без виходу, в котрій Мак Ленан пробував зробити порядок теорією: всі племена ділять ся на такі, серед котрих подружжє є заборонене (екзогамічні) і на такі, в котрих воно дозволене (ендогамічні). Але таким поділом він ще більше запутав цілу справу, та й єго досліді над тим, котра з тих двох єляє є давнійша: чи екзогамія чи ендогамія, не мали жадної вартости. Доперва відкритє роду основаного на спорідненю по крові і на впливаючій з него належности подружжя між єго членами, зробило всій тій путаниції кінець. — Розуміє ся само собою, що на тій ступени, на котрій ми находимо Ірокезів, заборона подружжя серед роду придержує ся несокрушимо. — 4. Майно померших припадало прочим членам роду, оно мусіло лишити ся в роді. При малозначности предме-

тів, які Ірокез міг по собі лишити, ділили ся спадщиною найблизші споріднені родові; коли умер мужчина, то его рідні брати і сестри і брат матери; коли умерла жінка, то її діти і рідні сестри, але не її брати. З тої самої причини чоловік і жінка не могли по собі діставати спадщини, ані діти по батькови. — 5. Члени роду були обовязані до взаємної помочи і оборони, а особливо до помочи при пімстї за кривди від чужих. Поодинокий член спускав ся що до свого безпеченьства на оборону роду і міг на ню спускати ся; хто его скривдив, той скривдив увесь рід. З тих кровних звязей роду повстав також обовязок кровної пімсти, котрий Ірокези безусловно узнавали. Коли хтось непряналежний до роду, убив члена роду, то цілий рід убитого обовязаний був до пімсти. Насамперед пробувано загоду; рід убійці сходив ся на раду і робив раді роду убитого угодові предложеня, виповідаючи свій жаль і жертвуючи значні дарунки. Коли їх принято справа була полагоджена. В противнім случаю назначував покривджений рід одного або кількох мстителїв, і вони обовязані були убійцю преслїдувати і убити. Коли се стало ся, то рід убитого не мав права жалувати ся і справа була полагоджена. — 6. Рід має певні означені назвиска, або серії назвиск, котрих в цілїм племені лиш він має право уживати, так що назвиско поодинокого чоловіка вказує також, до котрого він належить роду. З назвиском родовим получені вже тим самим права родові. 7. Рід може чужих адоптувати і тим самим прийняти їх до цілого племені. Вовнні невірники, котрих не убито, ставали через адопцію до роду членами племені

Сенеків і набували тим повні родові і племенні права. Адопція наступала на внесення поодиноких членів роду: мужчин, котрі чужого приймали яко брата взгл. сестру; жінок котрі его приймали яко свою дитину; до потвердження потрібне було торжественне прийняття до роду. В такий спосіб скріплювано нерозв'язливо ослаблені роди масовою адопцією з иньшого якого роду, за дозволом сего послідного. У Ірокезів відбувало ся торжественне прийняття до роду на публичнім засіданню ради цілого племені, через що воно фактично ставало релігійною церемонією. — 8. Спеціальні релігійні торжества, деви чи дадуть ся у індіанських родів виказати; але релігійні церемонії Індіанів стоять в меншій або більшій звязи з родами. При шістьох річних релігійних сьвятах Ірокезів причислювано сахемів і воєнних старшин поодиноких родів з уряду до „сторожів віри“ і вони виконували сьвященні функції. — 9. Рід має спільний цвинтар. У Ірокезів держави Нью-Йорк, котрі між білими дуже здавлені, він тепер ще але давнійше існував. У иньших Індіанів ще існує; так у споріднених з Ірокезами Туокарорів, котрі, хоть суть тепер Христіянами, мають на цвинтарі для кожного роду окремі рядок, так що матір ховають вправді в тім самім рядку що й дітей, але батька ні. Також у Ірокезів іде цілий рід помершого на похорон, старає ся о гріб, похоронні промови і т. д. 10. Рід має Раду, демократичні збори всіх мужських дорослих членів роду, всіх з рівним правом голосованя. Ся рада вибирала і скидала сахемів, воєнних старшин, а також і прочих „сторожів віри“; вона постановляла о дарунках жертвуваних яко відкуп або о кровній пімсті

за убитого члена роду ; вона адоптувала чужих до роду. Коротко сказавши вона була суверенною властею в роді.

Такі суть права типового індіанського роду. „Всі члени роду суть свободні, обов'язані до взаємної оборони своєї свободи ; рівні в особистих правах — ані сахеми, ані воєнні начальники не претендують собі ніякого першєства ; вони творять брацтво получене звязею крови. Вільність, рівність, братерство, хоть ніколи не сформуловані, були основними підвалинами роду, а рід знов був одиницею цілої суспільної системи, підставою зорганізованої індіанської суспільности. Сим пояснює ся несокрушиме почутє независимости і особистє достоїнство в поведєню, котре кождий у Індіанів узнає.“

Тоді, коли їх відкрито, Індіанє цілої північної Америки були зорганізовані в роди, після матерного права. Лиш у деяких племен, як у Дакотів, роди вже були упали, а у деяких, у Оджібуїв, Омагів були зорганізовані після батьківського права. У численних індіанських племен, котрі складають ся з більше як пять або шість родів було по три, чотири або більше родів получених у окрему групу, котру Морган в докладнім перекладі індіанського назвиска зве після їх грецького первообразу Фратрію (брацтвом). Сєнеки мають дві Фратрії ; перша обіймає роди 1—4, друга роди 5—8. Ближшій дослїд показує, що сї Фратрії ; представляють по найбільшій часті первісні роди, на котрі зразу племя ділило ся ; бо при забороні заклєченя подружя серед роду мусіло кожде племя мати конечно що найменше два роди, щоби могло самостійно існувати. В тій

мірі, як племя розмножувало ся, розпадав ся кождий рід знов на два або більше родів, з котрих кождий виступав яко окремий рід, коли тимчасом первісний рід, обіймаючий всі дочерні роди, існує дальше яко Фратрвля. У Сенеків і по найбільшій часті також у вільших Індіанів суть роди одної Фратрії братними родами, а роди другої Фратрії їх стрийними родами — означеня, котрі в американській системі споріднення мають дуже реальне і важке значінє. Первісно не сьмів жаден Сенека заключати подружя серед своєї Фратрії, але се вже давно вийшло з звичаю і обмежене тепер на рід. Після традиції Сенеків обома первісними родами були медвідь і олень, а з них розросли ся вільші. Скоро ся нова інституція раз вкорінила ся, то після потреби її модифіковано; коли роди якої Фратрії вимерли, то нераз в цілі врівняннє перенешено до них цілі роди з вільших Фратрий. Тому-то находимо, що у різних племен роди того самого назвиска угруповані в Фратрвлях неоднаково.

Функції Фратрії у Ірокезів суть по часті суспільні, а по часті релігійні. 1. В грі в пилку грали Фратрії против себе; кожда Фратрвля висилає своїх найліпших гравців, а прочі приглядають ся, кожда Фратрвля окремо уставлена, і закладають ся против себе, що їх гравці виграють. — 2. В племінній радї сидять сахема і воєнні начальники кождої Фратрії разом, обі групи на против себе, кождий бесідник говорить до представителів кождої Фратрії яко до окремої корпорації. — 3. Коли лучило ся в племені убійство, в котрім убійця і убитий не належали до тої самої Фратрії, то покривджений рід апелював до своїх братних родів, котрі сходили

ся на раду Фратриї і відносили ся до другої Фратриї яко цілости, щоби она також скликала Фратрию на раду в ціли полагодження справи. Тут одже Фратрия виступав знов яко первісний рід, і то з більшою надією на успіх як слабший поодинокий рід. — 4. На случай смерти знаменитших людей брала противна Фратрия на себе заходи коло похорону і похоронних церемоній; Фратрия небіщика брала в похороні участь яко жалібниця. Коли помер сахем, то противна Фратрия доносила о опорожненню уряду союзній радї Ірокезів. — 5. При виборі сахема мала також вплив рада Фратриї. Братні роди потверджували звичайно вибір, але роди другої Фратриї могли все-ж таки опонувати. В такім случаю збирала ся рада сеї Фратриї, коли она опозицію піддержала, вибір був неважний. — 6. Давнійше Ірокези мали окремі релігійні містериї, названі білими „medecine-lodges“. Святкували їх у Сенеків два релігійні стоваришеня, при чім відбувало ся також після певних приписів введенє нових членів містериї; на кожду з обох Фратриї припадало одно таке стоваришенє. — 7. Сли, як се майже певно, ті чотири „linages“ (роди), котрі в часї завойованя проживали в звісних чотирех четвертинах Тляскалі, були чотирма Фратриями, то тим доказано, що ті Фратриї, так як Фратриї у Греків і подібні родові звязки у Німців були також військовими одиницями; сї чотири „linages“ ішли на війну, кождий поодинокий яко окрема рота, в окремій уніформі, з власною хоругвою і під окремим начальником.

Як кілька родів творить Фратрию, так в класичній формі, кілька Фратриї творять племя; часом у дуже ослабших племен, бракує

середнє звено, Фратрія. Щож належить до характеристичних прикмет індіанського племені в Америці?

1. Власна територія і власне назвиско. Кожде плем'я мало окрім місця своєї дійсної осілості ще також значну територію на польованні і риболовлю, по за котрою лежала простора, неутральна країна, сягаюча аж до території найближшого племені, у язиково споріднених племен менша, у не споріднених більша. Країна ся те саме, що граничний ліс у Німців, пустиня, котрою Схеви Цезара оточили свою територію „isarnholl“ (по данськи „jarnved“, limes Danicus) між Данцями і Німцями, Ліс саксонський і „branibor“, між Німцями і Слав'янами. Виділена в такий спосіб непевними границями територія була спільною землею племені, узананою яко така сусідними племенами, а самим племенем боронена против нападів. Непевність границь показувала ся в практиці шкідливою головно доперва тоді, коли людність дуже розмножила ся. — Назви племен утворили ся мабуть більше случайно як свідомо; в часом лучало ся часто, що якесь плем'я означуване було у сусідних племен якимсь иньшим іменем як тим, котре воно само уживало; подібно як Німці своє перше історичне загальне назвиско Германів дістали від Кельтів.

2. Окремий, лиш сему племені властивий діалект. І справді плем'я і діалект покривають ся взаїмно; новотворене плем'я і діалектів через розділ відбувало ся ще до недавня в Америці і може ще й тепер не зовсім устало. Де два ослабші племена злилися в одне, там иноді лучає ся, що в однім і тим самим племені говорять двома близько спорідненими діалектами.

Пересічне число кожного з американських племен не доходить до 2000 душ; однак Ірокезів є майже 26000, і се є найбільше число Індіанів в Получених Державах, котрі говорять тим самим діалектом. 3. Право, установляти торжественно вибраних родом сахемів і воєнних начальників, і — 4. Право скидати їх, навіть против волі роду. А що сї сахемі і воєнні начальники суть членами ради племенної, то сї права племені супротив них поясняють ся самі собою. Де утворив ся був союз племен і всі племена заступлені були в союзній раді, там згадані права переходили на сю раду. — 5. Посіданє спільних релігійних понять (мітології) і спільних обрядових церемоній. „Індіане були на свій варварський лад народом релігійним“. Їх мітологія критично ще зовсім не пересліджена. Поодинокі племена мали свої правильні торжества, з означеними формами обрядовими, іменно з танцем і з іграми; особливо танець був інтегральною частею релігійних торжеств; кожде племя обходило свої торжества окремо. — 6. Рада племенна для спільних справ. Вона складала ся з усіх сахемів і воєнних начальників поодиноких родів, їх справдішних заступників, бо кожної хвилі міг їх рід скинути; рада радила публично, окружена прочими членами, котрі мали право забирати голос і вповідати свої погляди; рішала рада. Звичайно кожний присутний, котрий того хотів, бував вислуханий, також жінки могли вповідати свої погляди через вибраного з поміж себе бесідника. У Ірокезів мусіла остаточна постанова запасти одногласно, так як се було також при деяких постановах німецьких маркових громад. Племенна рада порядкувала відносини до чужих

племен; приймала і висилала посольства, об'являла війну і заключала мир. Коли приходило до війни, то вели її по найбільшій часті охотники. В засаді уважало ся, що кожде плем'я знаходить ся в відносинах воєнних до кожного иньшого племені, з котрим воно не заключило виразно мирного трактату. Воєнні походи против таких ворогів організували по найбільшій часті поодинокі знамениті воєнки; они давали воєнний танець, хто танцював, то тим самим заявляв свою участь в поході. Зараз таки творила ся дружина і вступала в похід. Так само через покликане охотників ведено оборону рідної території на случай нападу. Виступлене в похід і поворот таких дружин були завжди причиною публичних торжеств. Дозвіл ради племенної на такі походи не був потрібний; ніхто о таке дозволене не просив і ніколи его рада не давала. Се зовсім те саме, що приватні воєнні походи німецьких дружин, які нам Тацит описує, лиш що у Німців дружини мали вже більше тривкий характер, творили тверде зерно, котре організувало ся вже підчас миру і коло котрого на случай війни групували ся прочі охотники. Такі воєнні дружини рідко коли були численні; найзначніші експедиції Індіанців, навіть на великі віддалення, виконували незначні сили воєнні. Коли кілька таких дружин лучило ся до спільного походу, то кожда з них слухала лиш власного начальника; єдність воєнного пляну забезпечувала сяк-так рада сих начальників. Як раз такий самий був спосіб веденя війни у Алеманів над верхнім Реном в четвертій століттю, описаний Ам'яном Марцеліном. — 7. У деяких племен знаходимо верховного начальника, котрого права однакж суть

дуже малі. Бував ним оден з поміж сахемів, котрий в случаях вимагаючих скорого діланя, мав предприняти провізоричні міри доти, доки не збере ся рада і не выдасть остаточних постанов. Є се слабій, однакож не розвивший ся зарід урядника з езекутивною властю; такий урядник витворив ся, як се покаже ся, головно майже всюда, з верховного начальника воєнного.

По за полученє в племя не вийшла велика більшість американських Індіанів. Зорганізовані в малочисленні племена, відділені від себе широкими граничними окраїнами і вічними війнами знеможені, обсадили вони малим числом людей величезну просторонь. Союзи споріднених племен творили ся подекуда, коли вимагала того конечна потреба і розпадали ся, коли потреба устала. Але із того роздробленя спрягли ся були в подиноках сторонах споріднені первісно племена знов в тривкі союзи, і тим зробили перший крок до витвореня народів. Найбільше розвившу ся форму такого союзу находимо в Получених Державах у Ірокезів. Вийшовши з своїх осель на западі від Місісіпі, де вони правдоподібно становили галузь великої родини Дакотів, вони осіли по довгих вандрівках в нинішній державі Нью-Йорк, поділені на пять племен: Сенеків, Каїутів, Онондагів, Онеїдів і Могавків. Живили ся рибою, дичиною і продуктами, які добували примітивною культурою городовою, жили в селах, укріплених палісадами. Не числивши ніколи по над 20.000 душ, мали у всіх пяти племенах певне число родів, говорили близько спорідненими діалектами тої самої мови і обсадили суцільну територію, розділену поміж тих пять племен. А що ся територія була ново-завойована, то

сі племена лучили ся против завойованих племен, а чого найпізнійше з початком 15. віку, витворив ся формальний „вічний союз“, конфедерація, котра зараз таки в почуттю своєї нової сили прийняла офензивний характер і в часі своєї найбільшої могутости, коло 1675, завойовала великі простори краю а населена або прогнала або присилувала платити собі данину. Союз Ірокезів дає нам найбільше розвинуту суспільну організацію, до якої Індіане довели, о скільки не переступили нишого ступня варварства (одже винявши Мексиканців, Ново-Мексиканців і Перуанців). Основні постанови союзу були слідуочи: 1. Вічний союз пяти споріднених по крові племен на підставі повної рівности і самостійности у всіх внутрішних справах кожного племена. Се кровне споріднене становило правдиву підставу союзу. З тих пяти племен звали ся три племенами батьківськими і були братами між собою; прочі два звали ся синівськими племенами і були також братними племенами між собою. Три роди — найстарші існували ще у всіх пяти, три иньші ще лиш у трех племен, а члени кожного з тих родів були всі братами через всі пять племен. Спільна, лиш діалектично відмінна бесіда була виразом спільного походження. — 2. Органом союзу була союзна рада, котра складала ся з 50 сахемів з рівною рангою і повагою; рада ся рішала остаточно у всіх справах союзу. — 3. Сих 50 сахемів розділено при основаню союзу між племена і роди, для виконувана нових урядів, установлених виразно для союзних цілей. При кождім опорожненю вибирали їх дотичні роди на-ново і могли їх кождої хвилі скинути; але право введеня їх в уряд належало до ради со-

юзної. — 4. Сі союзнi сахема були також сахемами в своїх племенах i були членами ради племенної. — 5. Всi постанови союзної ради мусiли западати одногосно. — 6. Голосоване відбувало ся після племен, так що кожде племя, а в кождім племенi всi члени ради мусiли згодити ся, i доперва тогди могла запасти важна постанова. — 7. Кожда з пяти племенних рад могла скликати раду союзнy, але сама рада союзна скликати себе не могла. — 8. Засiдання відбували ся перед зiбраним народом; кождий Iрокез мiг забирати гoлoс; рiшала лиш рада. — 9. Союз не мав жадного начальника езекутивної власти. — 10. За те мав він двох верховних начальників воєнних, з рiвними правами i рiвною властю (оба „королі“ Спартанцiв, оба конзулi в Римi).

Такий був публичний устрiй i лад, під котрим Iрокези бiльше як чотириста лiт жили i ще й тепер живють. Я его представив обширнiйше після Морґана, бо маємо тут нагоду пiзнати органiзацію суспiльности, котра ще жадної держави не знає. Держава мусить мати публичну власть, окрему, від цiлостi інтересованих вiддiлену, а Маврер, котрий в нiмецкiм марковiм устрою пiзнав iнституцію чисто суспiльну, що до свобi сути від держави рiжну, хоть в значнiй частинi її пiзнiйше за пiдвалину послужившу — Маврер одже у всiх своїх письмах слiдить за повiльним розвитком публичної власти iз i побiч первiсного устрою марк, сiл, дворiв i мiст. Бачимо на пiвнiчно-американських Iндiянах, як племя, первiсно цiле, розширює ся поволи на величезнiм континентi, як племена через роздiл розростають ся в цiлi групи племен, в народи, як бесiди змiняють ся

так що не лиш стають взаїмно незрозумілими але щезає майже всякий слід нервісної єдності; як попри се в кождім племені розпадають ся поодинокі роди на кілька, як давні матерні роди удержують ся як фратрії, а прецінь назвиска тих найстарших родів у зовсім від себе далеких і давно розділених племен остають ся однакі — вовк і медвідь у більшости всіх індіанських племен остались родовими назвисками. І загалом взявши, описаний в горі устрій відносить ся до всіх них — лиш що богато з поміж них не дійшли аж до союзу споріднених племен.

Але ми бачимо також, як — прийнявши раз рід яко суспільну одиницю — як із тої одиниці розвивав ся увесь устрій родів, фратрій і племені природно і майже з непереможною konieczністю. Всі три суть групами ріжних степенівань кровного споріднення, кожда замикає ся сама в собі і порядкує свої власні справи, але кожда з них доповнює також другу. А круг справ який їм припадає, містять в собі всі публичні справи варвара нижшого ступіня. Де одже у якого народа найдемо рід яко суспільну одиницю, можемо дошукувати ся також організації племені подобаючої на тую, когду ми тут описали; а де маємо достаточні жерела, як у Греків і Римлян, там їй не лиш найдемо, але переконаємо ся також, що там, де нам жерела не дають ясної відповіді, порівнанє американського суспільного устрою допоможе нам розв'язати найтяжші сумніви і загадки.

І при своїй дигніячости і простоті, який же він чудовий, сей устрій родовий! Без войска, жандармів і поліцаїв, без шляхти, королів, намістників, префектів і судиїв, без вязниць

і без процесів іде в нїм все своїм упорядкованим ходом. Всі сварки і суперечки рішає загальних, котрих се обходить, рід або племя, або поодинокі роди між собою — лише яко крайне, рідко уживане средство грозить кровна пимста; але й наша кара смерти є лиш її цивілізованою формою з всіми користями і некористями цивілізації. Хоть спільних справ є далеко більше як тепер — домашнє господарство є комуністичне і для кільканацяти родин спільне, земля знаходить ся в посіданю племені, лиш невеличкі городи приділені тимчасово поодиноким домашнім господарствам — то нема там слїду нашого розлїзлого і зачутаного апарату адміністраційного. Рішають самі інтересовані, а вдовговіковий звичай по найбільшій часті все вже упорядкував. Бідних і недостатних нема і не може бути — комуністичне господарство домашнє знає свої обовязки що до старців, недужих і окалічєлих на війні. Всі тут рівні і воєнні і вольні — також і жінки. Для невільників нема ще місця, нема ще загалом також місця і для підневоленя чужих племен. Коли Ірокези около 1651 перемогли Єрійців і „Невтральний Нарід“, то предложили їм вступленє до союзу на підставі рівноправности; і прогнали переможених доперва тоді, коли они на се не згодили ся. А яких мужчин і женщин така суспільність виховує, показує нам подив всіх білих, котрі сходили ся з незопеваними Індіями, перед особистою повагою, щирістю, силою характеру і хоробрістю сих варварів.

Так виглядали люди і людська суспільність перед тим, поки наступив розділ на різні класи. І коли прирівнаємо їх положенє до положеня величезної більшости нинїшних цивілі-

зованих людей, то різниця між нинішнім пролетаром і дрібним мужиком а колишніми вольними членами роду виїде незвичайно велика.

Се була би одна сторона. Але не забуваймо, що ся організація мусїла загинути. По за племя вона не виходила; союз племен становить вже початок У підкопаня, як то покаже ся і як вже показало ся при пробах завойованя, до яких поривали ся Ірокези. Що було по за племенем, то було по за правом. Де не було виразного мирового договору, там панувала війна від племена до племена, а війну ведено з жорстокістю, відзначаючою чоловіка перед прочими звірятами і котра аж пізнійше злагідніла під впливом інтересу. Родовий устрій в своїм розцвітї, такий як его бачимо в Америцї, можливий був лиш при дуже нерозвитій продукції і при дуже рідкім населеню на великій просторони, одже лиш при майже цілковитім опанованю чоловіка виїшною природою, чужою ему і незрозумілою, що проявляє ся в дитячих релїгійних понятях. Племя було для чоловіка границею, так супротив чужинців як і супротив него самого: племя, рід і Ух інституції були сьвятї і неткальні, були висшою, даною природою силою, котрій кожний поодинокий чоловік в своїм чутю, мисленю і діланю був безусловно підданий. І хоть як імповуючими видають ся нам люде сеї епохи, то всеж таки они один від одного нї в чім не рїзнять ся, всі они стоять під абсолютним впливом первісної природної суспільности. Сила сеї природної суспільности мусїла бути зломана — і була зломана. Але її зломано впливами, котрі нам вже самі собою представляють ся яко деградація, яко упадок в простой моральної висоти

колишньої родової суспільності. Інтереси найвищої категорії — проста захланність, брутальна змисловість, брудне скупство, егоїстичний рабунок громадського добра — вводять нову, цивілізовану, класову суспільність; а підкопали і звалили давню безкласову суспільність родову найпідлійші средства — крадіж, насильство, хитрість, зрада. І сама та нова суспільність за цілий час свого два і півтисячного існування, не була ніколи нічим иньшим, як лиш розвоєм малої меншости коштом використуваної і підневоленої великої більшости, тепер ще більше як коли небудь перед тим.

IV. Рід у Греків.

Греки, Пеляси і иньші споріднені народи були вже від передісторичних часів зорганізовані після того самого органічного порядку як Американці: рід, Фратрія, племя, союз племен. Фратрія могла бракувати як у Дорійців, союз племен міг ще не всюда виробити ся, але на кожний спосіб становив рід одиницю. В хвилі, коли Греки вступають в історію, стоять вони на порозі цивілізації; між ними а американськими племенами, про котрих була бесіда, лежать майже два цілі великі періоди розвою, о котрі Греки геройських часів випередили Ірокезів. То і рід Греків не є вже такий архаїчний як у Ірокезів, характеристичні сліди подружя громадного починають значно затирати ся. Матерне право уступило праву батьківському; а тим розвиваюче ся приватне багатство зробило перший пролом в родовім устрою. Другий пролом був природним на-

слідком першого: а що по заведеню батьківського права, майно багатої наслідниці перейшло би через її подружжя на її чоловіка, одже дістало би ся до вишого роду, то переломано головну основу всякого права родового і не лиш позволено, але приказано в таким случаю, аби дівчина віддавала ся в своїм роді і так задержала майно для роду.

Після грецької історії Гротого вказано і лучили в одну цілість: 1. Спільні релігійні торжества і виключне право сьвященства в честь певного бога, мнимого родоначальника роду, що як такий мав окреме прізвиско; 2. Спільне цвинтарище (порів. Демостенеса Евбулідес); 3. Взаїмне право до спадщини; 4. Взаїмне право до помочи, оборони і підмоги против насильства; 5. Взаїмне право і обовязок до заключеня подружжя в роді в певних случаях, особливе з сиротами і спадковими наслідницями; 6. Посіданє спільної власности, бодай в деяких случаях, з окремим архонтом (начальником) і скарбником.

Полученя в фратрию вязало знов кілька родів в одну цілість, але вже не так тісно; однакж і тут знаходимо взаїмні права і обовязки подібного рода, особливо спільність певних релігійних практик і право преслідуваня, сли був убитий фратор. Загал фратрії мав знов спільні, правильно повертаючі сьвяті торжества під проводом фільобазілевса (начальника племені) вибраного з поміж шляхти (евпатрідів). Тільки каже Гроте. А Маркс додає: „Крізь грецький рід прозирає дуже виразно дикар (приміром Ірокез)“. Побачимо єго ще виразнійше, коли справу прослідимо троха дальше. Во грецькому родови прислугує ще: 7. Похо-

джена після права батьківського; 8. Заборона подружжя в роді винявши з наслідницями спадщини. Ся виїмка і її сформуловане яко приказ доказують обовязуючу силу давної норми. Норма ся впливає також з загально обовязуючої постанови, що жінка через подружжя зрікала ся релігійних обрядів свого роду і переходила до роду свого чоловіка, так що вписувано її в его фратрию. Подружжя по за родом було одже після сказаного і після славного уступу Дікарха нормою, а Бекер просто приймає в Харіклесі, що ніхто не сьмів в своїм роді входити в подружжя. 9. Право адопції в рід; воно діяло ся через адопцію в родину, але з публичними формальностями і лиш виїмково; 10. Право вибрати і скидати начальників. Знаємо, що кождий рід мав свого архонта, а нїгде не сказано, щоби сей уряд був наслідний в певних родинах. Аж до кінця варварства догадка іде против точної наслідности, котра зовсім не дасть погодити ся з такими порядками, де богаті і бідні мають серед роду зовсім рівні права.

Не лиш Гроте, але також Нібур, Момзен і всі иньші дотеперішні історики клясичної старини не годні були вияснити що таке: рід, хоть вони вірно списали багато его прикмет, зо все таки бачили в нїм завсїгда групу родин і за для того не могли зрозуміти природи і початків роду. Родина віколи не була в родовім устрою організаційною одиницею і не могла нею бути, бо чоловік і жінка належали з конечности до двох ріжних родин. Рід входив в цілости в фратрию, фратрия в племя; а родина входила по половині в рід чоловіка а по половині в рід жічки. Та й держава не унає

в публичнім праві ніякої родини; до нинішньої давни існує вона лиш для приватного права. А помимо того вся наша дотеперішня історнографія виходить з недорічної, премісії, котра іменно в XVIII віці стала ненарушимою, що моногамічна одиночна родина, котра ледва є давнішою як цивілізація, є тим зерном, на вкруги котрого скристалізувала ся поволи суспільність і держава. Маркс каже, що хоть Греки виводять свої роди з мітології, то все ж таки ті роди суть давніші, як сотворена ними самими мітологія з її богами і пів богами.

Гроте розкаже далше, що кожний атенський рід мав імя, котре виводив від свого мнимого родоначальника, що перед Сольоном загалом, і ще після Сольона в случаю, коли не було завіщань, майно небіщика припадало членам роду, і що в случаю убійства мали передовсім споріднені, опісля члени роду, а а в кінці Фратори убитого право і обовязок, преслідувати преступника перед судами: „все що про найдавніші атенські закони чуємо, основане на поділі на роди і Фратрії.“

Над походженням родів від спільних прародителів, патентовані учені дуже собі ломали голову. Уважаючи тих прародителів за щось чисто містичне, вони ніяк не годні вяснити собі, яким способом міг утворити ся рід з родин стоячих побіч себе і первісно зовсім не споріднених, а все ж таки мусять се сяк або так пояснити, аби пояснити існуванє родів. Але їх поясненє — коли відложимо на бік пусту фразеологію — не виходить по за тезу: родословна родів є вправді казкою, але рід є дійсністю, а Гроте кінець-кінцем так каже: „Про сю родословну чуємо лиш рідко коли, бо пу-

близько виводять її лиш в певних, незвичайно хоржествених случаях. Але менше значні роди мали свої спільні релігійні практики, свого спільного зверх-людського родонаачальника і родословну зовсім так само як і значнійші роди; основний плян і ідеальна підстава (не ідеальна, але карнальна т. є. тілесна, додає Маркс) підстава була у всіх та сама“.

Відповідь Морґана на се подає Маркс коротко так: „Система споріднення відповідаюча родови в его первісній формі — а Греки мали її колись так само як і иньші смертні — задержала свідомість споріднення всіх членів роду між собою. Свідомість сю, котра для них була рішаюча, вони добували собі практикою від дитинячих літ. При моногамічній родині ся свідомість забула ся. Родове імя сотворило родословну, по при котру родословна поодинокі родини виглядала незначною. Се родове імя мало тепер держати в памяти факт спільного походження всіх тих, що его носили; але родословна роду (gens) сягала так далеко в зад, що члени роду не годні вже були виказати своє взаїмне дійсне спорідненє, хіба лиш часом в ограниченім числі случаїв, що до новійших, спільних предків. Само імя було доказом спільного походження, і то остаточним доказом виявивши случаї адопції. Фактичне заперечуванє всякого споріднення між членами роду, à la Гротє і Нібуур, котре перемінює рід в твір фантазії і поезії, можливе хіба лиш у кабінетних учених. З причини, що тісна звязь між родинами, особливе від коли настала моногамія, усуває ся в далеку далеч, а минувша дійсність відбиває ся в мітольоґічнім утворі фантазії,

заключали і заключають вони, що родословна мітольоґічної фантазиї сотворила дійсні роди!⁴

Фратія була, так як у Американців, родом матерним, котрий розпався на кілька родів дочерних і їх між собою лучив а часто ще й виводив їх всіх від спільного родоначальника. Так мали після Гроґого „всі рівночасні члени Фратриї Гекатея одного і того самого бога за родоначальника в шіснацятім коліні“; всі роди сеї Фратриї були одже в буквальнім значіно братними родами. Ще у Гомера приходиться Фратрія яко військова одиниця; в тім славнім уступі, де Нестор радить Аґаменонові: Устав мужів після племен і після Фратрій, щоби Фратрія помагала Фратрії а племя племені. — Зрештою вона мала право і обовязок, преслідувати кровну провину доковану на Фраторі, одже в давнійших часах також обовязок кровної пімсти. Дальше мала вона спільні святині і торжества; та взагалі витворена всеї грецької мітольоґії з старо-арійського культу природи відбуло ся переважно під впливом і серед родів і Фратрій. Фратрія мала дальше також начальника (*φρατρίαρχος*) а після Де Кулявжа також збори, на котрих западали обовязуючі постанови, судівництво і адміністрацію. Навіть пізнійша держава, котра іґнорувала роди, полишила Фратриї деякі публичні урядові справи.

З кількох споріднених Фратрій складає ся племя. В Атиці були чотири племена, в кождім племені по три Фратриї, з котрих кожда мала по трицять родів. З сего обмежена слідне вже свідоме, плянове вдиранє в порядок, котрий витворив ся чисто природним способом. Як, коли і чому се стало ся — мовчить грецька

історія, котру впрочім самі Греки затамили тільки по геройській період.

У Греків, спертих на релятивно малій території, діалектичні відміни розвинули ся слабше як в просторах американських лісах; але і тут лиш племена того самого головного діалекту лучили ся в більшу цілість, а навіть мала Атика мала окремий діалект, котрий пізнійше запанував яко загальний язык прози.

В гомерових поемах бачимо грецькі племена получені вже по найбільшій часті в малі народности, серед котрих зрештою роди, фракції і племена задержали ще зовсім свою самостійність. Вони жили вже в укріплених мурами містах; число людности росло з розширенням хліборобства і з починаючим ся розвитком ремесла; з тим збільшали ся маєткові ріжниці а разом з ними виростав аристократичний елемент серед давньої, природно розвитку демократії. Поодинокі дрібні народности вели між собою безнастанні війни о посіданні найліпших земель а також і для добути; неволя воєнних полонників була вже признакою інституцією.

Устрій сих племен і народців був слідуєчий: 1. Сталою властею була рада, *βουλή*, первісно зложена мабуть з начальників родів, а пізнійше, коли їх число стало за велике, з виборних з поміж них, що дало спосібність до витворення і скріплення аристократичного елементу; Діоніс виразно каже, що рада геройських часів складала ся з знатних (*κρείττοί*). Рада рішала остаточно в важних справах; так постановляє рада міста Теб, у Есхільоса, рішаючи в даній справі ухвалу, що Етеоклес має бути чесно похований, а труп Полініка має

бути викинений, собакам на добич. З установленем держави рада, переіменила ся в пізнійший сенат. 2. Сходини народні (*δυσία*). У Ірокезів варід, мужчини і жемщини, обступали збори ради, забірали голос по черзі і так впливали на її постанови. У гомерових Греків се обступлене розвинуло ся вже на цілковиті народні сходини, а так само було воно і у первісних Німців. Народні сходини скликувала рада для порішення важних справ; кождий мужчина міг забірати голос. Рішене наступало через піднесенє рук або окликом. Народні сходини були суверенними в послідній інстанції, бо, Шеман каже (*Griechische Alterthümer*): „коли розходить ся о справу, до переведеня котрої потрібна спів-участь народа, то Гомер не подає там способу, яким би варід проти єго волі мож до того присилувати“. Бо тоді, коли кождий дорослий мужеський член племени був вояком, не було ще жадної від народа відділеної публичної власти, котру би мож єму протиставити. Демократія, витворена чисто-природним способом, стояла ще в повній силі, і з сеї точки мусимо виходити, коли приходить ся оцінити силу і становиско ради і базілевса. 3. Воєнний начальник (*βάσιλεύς*). В сій справі каже Марке: „Європейські учені, головни родовиті прислужники князів, роблять з базілевса монарху в теперішнім значіню. Проти сего застерігав ся американський републіканець Морган. Він каже дуже іронічно але правдиво про Гледстона і єго „*Juventus Mundi*“: „Гледстон представляє нам грецьких начальників геройських часів як королів і князів і додає, що вони також джентльмени; та сам він мусить признати: „Загалом сказавши здає ся, що зви-

чай або закон наслідства первородного був достаточний, хоть не дуже тїсно зазначений“. Але наслідство первородного означене такими застереженнями не має ніякої вартости.

Ми вже бачили, як стоїть річ з наслідністю начальних урядів у Іродезів і иньших Індіанів. Всі уряди були урядами виборними по найбільшій часті серед роду, і о стілько були в роді наслідними. На опорожнений уряд стали мало-по-мало вибирати найблизшого спорідненого родового, брата або сестрінця. коли не було причин поминути его. Коли одже у Греків під панованєм батьківського права уряд базілевса переходив звичайно на сина або на одного з синів, то се доказує лиш, що сини мали тут за собою правдоподібність наслідства через вибір народа, але зовсім не доказує правосильного наслідства без вибору народа. То що тут маємо перед собою, в у Ірокезів і у Греків першим початком окремих родин шляхотских серед родів, а у Греків ще до того першим початком будучого наслідного старшиньства або монархії. Мож одже догадувати ся, що у Греків базілевс був або вибраний народом, або хоч би мусїв бути потверджений узнаними его органами — радою або *ἀγορά* — так само, як то було з римским „королем“ (Rex.).

В Іліяді Агамемнон не представляє ся яко верховний король Греків, але яко верховний начальник союзного війська перед обложеним містом. І на сю его прикмету вказує Одисей, коли між Греками почала ся сварка, в уступі: не гаразд воно, коли всі беруть ся командувати, оден най буде начальником і т. д. (стих про берле, то пізнійший додаток). „Одисей не

держитъ тут лекції про форму уряду, але вимагає послуху для верховного начальника в війні. Греки зібрані перед Троею лиш як войсько, поводять ся в аторі доволі демократично. Коли Ахілє говорить про дарунки (розділ добичі), то розділу не віддає ані Агаме-нонови ані иньшому якому базілевсови, але „синам Ахайців“ себто народови. Прикметявки: сплджений Зевсом, живлений Зевсом, нічого не доказають, бо кождий рід походить від якогось бога, а рід начальника племена від якогось „знатнійшого“ бога — тут від Зевса. Навіть особисто невольні, як свинопас Евмей і иньші суть „божі“ і то в Одисеї, одже в далеко пізнійших часах як Іліяда; в тій самій Одисеї імя героса придано ще герольдови Му-люви і сліпому співачови Демодокови. Коротко, слово *βασιλεία*, уживане грецькими писателями для гомерового так званого королівства (бо воєнне начальство є вго головною признакою) з радою і з народними сходинами, означає лиш — військову демократію“. (Маркс.)

Окрім воєнної влади мав базілевс ще й сьвященичу і судейську власть; ся послідна не була близше означена, а сьвященича прислугувала єму як верховному заступникови племена або союзу племен. О горожанській, адміністративній влади нема ніколи бесіди; однак здає ся, що він був з уряду членом ради. Беручи річ етимольогічно, перевід слова *βασιλεύς* словом король (по нїмецьки *König*) є зовсім докладний, бо *König* (*Kuning*) походить від *Kuni*, *Künne* і значить начальник роду. Але винїшному значіню слова *König* (король) старогрецький базілевс зовсім не відповідає. Туکیدєд називає давню *βασιλεία* виразно *πατρική* т. є.

виведену від родів і каже, що она мала точно означені, одже ограничені права. А Арістотель каже, що *βασιλεία* геройських часів була старшоваєм над вольними а *βασιλεύς* був начальником воєнним, суднею і верховним сьвященником; урядової власти в пізнійшій значіною він одже не мав.

В грецькій політичній устрою геройських часів бачимо одже давню родову організацію ще в повній силі, але бачимо вже й початок її підкопаня: батьківське право з переходом майна по наслідству на дітей, а се сприяло нагромадженю богацтва в родині і видвигало родину яко могутчу силу супроти роду; дальше вплив ріжниць богацтва на політичний устрій через витвореня перших засновків наслідної шляхти і королівства; невільництво зразу лиш воєнних полонників, котре вже однакж отвирало перспективу підневолення власних земляків а навіть членів роду; давня війна між племенами вироджує ся вже в систематичну грабіж на землі і морю, щоби добувати худобу, невільників, скарби, і стає правильним жерером зарібку; коротко кажучи, богацтво славить ся і поважає ся яко найвише добро а давні родові порядки надуживають ся. аби виправдати насильну грабіж богацтв. Неставало ще лиш одного: такої інституції, котра би не лиш забезпечила ново добуті богацтва поодиноких осіб проти комуністичних традицій родового устрою, котра би не лиш осьвяттила давнійше так низько цїнену, приватну власність, і то осьвячене проголосила яко найвишу ціль всеї людської суспільности, яке котра би також на розвиваючі ся по собі нові форми надуживаня власности, одже прискореного помноженя бо-

гацтва наложила печать загально-суспільного признання; інституції, котра би не лиш увіковічнила починаючий ся розкол суспільности на класи, але також право посідаючої класи на використання і пановане над не-посідаючою. — Ся інституція прийшла. Винайдено державу.

V. Початки атенської держави.

Спосіб, в який розвивала ся держава, не мож нігде прослідити ліпше, як в давних Атенах. Тут бачимо, як органи родового устрою по части перетворюють ся, по части відпадають зовсім через всуване нових органів, як вкінці на їх місци настають дійсні державні уряди, на місци ж дійсного „народа в оружію“, котрий в своїх родах, фратриях і племенах сам себе боронив, настає уоружена „публична власть“, котра стоїть на услугах тих державних урядів, одже може бути ужита і проти самого народа. Переміни форм представив переважно Морган, економічний зміст, котрий ті форми витворив, мушу в великій часті сам додати.

З геройських часів чотири племена Атенців сиділи в Атиці ще на окремих територіях; навіть ті дванацять фратрій, з котрих она складала ся, мали мабуть в дванацяти містах Кекропса ще окремі свої осідки. Політичний устрій був устрій часів геройських: народні сходи, народна рада, базілевс. Як далеко сягає в зад писана історія, то земля була вже розділена і перейшла на приватну власність відповідно до продукції і торгівлі товарів,

котра при кінці висшого ступіня варварства вже досить була розвинула ся. По при збіже продуковано вино і оливу; торгівля на егейськїм мори усувала ся все більш і більш з фе-внїкїйських рук і перейшла переважно в атицкї руки. Через купно і продаж ґрунтів, через поступаючий поділ праці між хлїборобством і ремеслом, через торгівлю і мореплавство, муєли члени родів, фратрій і племен дуже скоро перемішати ся, округ фратрій і племена муєв дістати жителїв, котрі хоть належали до того самого народа, але до тих корпорацій не належали, одже в місци своєї осїлости були чужими. В спокійних часах кожда фратрія і кожде племя само завідувало своїми справами, і не відносило ся в тих справах до Атен до народної ради або до базїлевса. Хтож жив в окрузї фратрій або племен, але до него не належав, той очевидно в тїм завідуванку не міг брати ніякої участи.

Унормована діяльність орґанів родового устрою попала через те в таку замішанину, що вже за геройських часів показала ся потреба зарадити їй в який небудь спосіб. Заведено політичний устрій приписуваний Тезевви. Череміна лежала передовсім в тїм, що в Атенах заведено центральну адміністрацію, п. з певну часть справ, котрими до тепер племена завідували самостійно, узнано яко спільні і передано спільній раді установленій в Атенах. Тим пішли Атенці о один крок дальше як який небудь з родовитих народів Америки: на місци самого союзу племен живучих побіч себе, наступило їх злучене в оден нарід. З того витворило ся загальне народне право атенське, котре стояло по над правними звичаями племен

і родів; атенський горожанин одержав, яко такий, певні права і нову правну охорону також в територіях, котрі не належать до його племені. А се був перший крок до підкопаня устрою родового, бо був се перший крок до пізнішого допущеня горожан, котрі не належали до видного племені в Атиці, котрі стояли і остали зовсім по за атенським родовим устроєм. Другою інституцією, котру приписують Тезевви, був поділ цілого народу, без огляду на рід, фратрию або племя, на три класи: Евпатридів або шляхту, Геоморів або хліборобів і Деміургів або ремісників і передача шляхті права до обсадженя урядів. Сей поділ, винявши обсажене урядів через шляхту, лишив ся вправді без наслідків, бо не завів зрештою жадних правних ріжниць між класами. Але важний він тим, що виводить перед нами ті нові суспільні елементи, котрі тимчасом тихцем розвинули ся. Він показує нам, що увійшовше в звичай обсажене урядів родових членами певних родин виробило ся вже було в майже незаперечене право тих родин до урядів, що ті родини, і без того сильні своїм багатством, почали поза своїми родами лучити ся в окрему упривілейовану верству і що народжуюча ся власне держава сю претенсію осьвятила. Він показує далше, що поділ праці між хліборобами а ремісниками скріпив ся вже був на стільки, що міг давному ґрупованю після родів і племен заперечити першенство в суспільнім значіню. Вкінці він проклямає непримириму суперечність між родовою суспільністю а державою; перша проба утвореня держави лежить в розірваню родів через поділ членів кожного роду на упривіле-

йованих і упосліджених а сих послїдних через подїл на двї промислові верстви і в протиставленю одних другим.

Дальша полїтична історія Атен аж по Сольона відома лиш дуже недокладно. Уряд базілевса відпав; на чолї держави стали архонти вибрані з поміж шляхти. Панованє шляхти підносило ся чим раз більше, аж поки около року 600 перед нашим численєм стало невиносиме. Головним средством до придавленя загальної свободи були гроші і лихва. Шляхта жила головно в Атенах і коло Атен, де морска торговля, а по при ню при спосібности також і морський розбїй, її збогачував і концентрував в її руках грошеве богацтво. Звідси вдерла ся грошева господарка як розкладаюча кислота в житє сїльських громад оперте на споконвічних звичаях, основане на натуральній господарцї. Родовий устрій абсолютно не дасть погодити ся з грошевою господаркою; руїна атицьких мужиків парцельових настала рівночасно з звільненєм родових звязей, котрі їх боронили. Скрипт довжний і застав ґрунту (бо й гіпотєку Атенцї вже були винайшли) не вважали ані на рід ані на фратрію. Давний устрій родовий не знав ніяких грошей, задатків, грошевих довгів. Одже грошеве панованє шляхти, котре чим раз буйнїйше розростало ся, виробило також нове звичаєве право для забезпеченя вірителя против довжника, для освяченя використуваня дрібного мужика посїдачем грошей. По всіх нивах Атики видїли заставні стовпи, на котрих стояло написано, що такий а такий помірок, заставлений такому а такому за такі а такі гроші. Ґрунта, на котрих таких знаків не було, були вже в великій части за-

для запавших гіпотек або відсотків продані і перейшли на власність шляхетного лихваря; мужик рад був, коли єму дозволено лишити ся на ґрунті яко арендарови і жити з $\frac{1}{6}$ части доходу своєї праці, бо $\frac{5}{6}$ доходу мусів платити новому панови яко чинш за аренду. Ба ще більше. Коли ціна купна за проданий ґрунт не вистарчала на заплату довгу, або коли той довг затягнений був без заставничого забезпеченя, то довжник мусів свої діти продавати за границю в неволю, щоби вірителя заспокоїти. Продаж дітей через батька — то був перший овок батьківського права і моногамії! А коли кровопійця ще і тоді не був заспоковний, то міг продати самого довжника. Такою була світла зірниця цивілізаціі атенського народа.

Перше, коли побут народа ще відповідав родовому устроєви, такий переворот був неможливий; а тут він прийшов, що й ніхто не знав як. Вернім на хвильку до наших Ірокезів. Там немислимий був такий стан, який тепер наклав ся був Атенцям без їх заходу і певно проти їх волі. Там спосіб продукції средств до життя, котрий з року на рік все був однакий, не міг ніколи витворити таких конфліктів, як би із вні накиннутих, не міг витворити противенсьтва між богатими а бідними, між експлоататорами а експлоатованими. Ірокези були ще дуже далекі від того, аби опанувати природу, але серед зазначених для них границь природи панували вони над своєю власною продукцією. Поминувши злі жнива в їх невеличких городах, вичерпаний запас риб в їх озерах і ріках, дичини в їх лісах, вони знали, що має вийти з їх способу продукції. На кожний спосіб мусів вийти прожиток, все одно, чи

скупійший чи достатнійший; але ніколи не могли вийти несподівані суспільні перевороти, розрив родових звязей, розшматковане членів роду і племені на супротивні, взаємно себе поборюючі верстви. Продукція обертала ся в найтісніших границях; але — продуценти панували над своїм власним продуктом. В тім лежала неказана виспість варварської продукції, котра з настанєм цивілізації запропастила ся. Добути ту виспість назад, але вже на підставі теперішнього могутого опановання природи чоловіком і можливої тепер свободної асоціації, — се буде задачею найблизших поколінь.

Інакше у Греків. Приватне посіданє черед і збиткових предметів, яке тепер настало, повело за собою виміну продуктів між поодинокими посідачами, переміну продуктів в то-варі. І в тім лежить зарід всього слідуячого перевороту. Скоро продуценти свій продукт вже безпосередно самі не споживали, але стали єго в дорозі виміни позбувати, утратили панованє над ним. Вони вже не знали, що з ним стало ся і не була виключена можливість, що продукт колись ужитий буде против продуцента, на єго експльоатацію і підневоленє. Тому то ніяка суспільність не може задержати тревало панованя над своєю продукцією і контролі над суспільними наслідками процесу своєї продукції, поки не знесе виміни поміж поодинокими продуцентами.

А як швидко по настаню виміни між поодинокими продуцентами і переміні продуктів в товари продукт опановує продуцента, то мали Атенці на собі досвідчити. З продукцією товарів настала управа землі поодинокими людьми на свій власний рахунок, а з тим скоро при-

ватна власність поодиноких. Настали даліше гроші, той загальний товар, на котрий мож було вимінати всі иньші; але винайшовши гроші люде не подумали, що тим сотворили нову суспільну силу, ту єдину все-обнимаючу силу, перед котрою вся суспільність мусіла угинати ся. І ся нова, без відома і волі своїх власних творців нараз проявивша ся сила дала Атенцям з усею брутальністю своєї молодечости почути своє панованє.

Щож они мали діяти? Давний устрій родовий показав ся не лиш безсильним перед побідним походом гроша; він не годен був також найти у себе місце для чогось такого як: гроші, віритель і довжник, примусове стяганє довгів. Але нова суспільна сила вже існувала а наївні бажаня, туга за давними добрими часами не могли ані грошей ані лихви зігнати зі сьвіта. А в додатку до того родовий устрій був і в богато иньших, менше важних місцях підорваний. Розсіяне і перемішанє членів поодиноких родів і фраторів по цілій атицькій землі, особливо в самім місті Атенах, ставало від поколіня до поколіня більше, хоть ще й тепер Атенець міг ґрунта продавати поза свій рід, але свої хати продавати не сьмів. Поділ праці між поодинокими галузями продукції: хліборобством, ремеслом, в ремеслі знов між поодинокими его родами, торговлею, мореплавством і т. д. розвинув ся був з поступом промислу і обороту чим раз ґрунтовнійше; людність ділилась тепер після своїх занять на досить кріпкі групи, з котрих кожда мала круг нових, спільних інтересів, для яких ані в роді ані в фратрії не було місця, так, що для їх полагодженя потрі-

бні були нові уряди. Число невольників значно збільшило ся, і вже тоді було мабуть більше як число вільних Атенців; родовий устрій не знав первісно невольників, не знав отже і способів, як їх держати в руках. А в кінці торговля спровадила до Атен багато чужих людей, котрі тут за-для ліпшого зарібку грошей осідали і після давного устрою також не мали прав ані ані оборони і помимо увійшовшої в звичай толеранції були в народі чужим, заваджаючим елементом.

Коротко сказавши: родовий устрій видимо конав. Суспільність виростала над него щораз більше; навіть найтяжших невзгодин, котрі під его очима були вирости, він не годен був ані здержати ані усунути, Але тим часом розвинула ся тихцем держава. Нові групи, котрі втворили ся через поділ праці між містом а селом, а опісля межі всілякими галузями міської праці, сотворили собі були нові органи для оборони своїх інтересів; позаводжено всілякого рода уряди. А окрім того молода держава потребувала передовсім власної оружної сили до поодиноких дрібних воєнних походів і до оборони торговельних кораблів, а такою силою могла у Атенців, що займали ся морською торговлею, бути лиш морська сила. Не знати коли, але ще перед Сольоном утворено отже навкрарії, малі повіти, по дванацять в кождім племені; кожда навкрарія мусіла поставити оден воєнний корабель, достарчити для него ристунок і вояків а окрім того дати ще двох їздців. Установленє навкрарий підкопало родовий устрій в двоякий спосіб. Раз тим, що сотворило публичну власть, котра вже не конче була

однакою з загалом уоруженого народа, а по друге тим, що по перший раз поділила нарід для публичних цілей не нісля груп споріднення, але після місцевого спільного проживаня. Побачимо, що то мало значити.

Коли родовий устрій не годен був помочи експльоатованому народови, могла помочи хйба лиш виростаюча держава. І держава принесла поміч в законодатстві Сольона, але рівночасно скріпила себе знов коштом давнього устрою. Як Сольон перевів свою реформу, припадаючу на рік 594 перед нашим численем, се нас тут зовсім не обходить, але его реформа перша в ряді так званих політичних революцій і була переведена покривдженем власности. Всі дотеперішні революції були революціями в цілі оборони одного рода власности против иньшого рода власности. Вони не годні боронити одной не скривдивши другої. В великій французькій революції пожертвувано феодальну власність, щоби спасти власність міщанську; в сольонській революції упала жертвою власність вірителів на користь власности довжників. Довги попросту уневажнено. Подробиць докладно не знаємо, але Сольон в своїх поезиях хвалить ся, що усунув заставничі стовпи з задовжених ґрунтів і завернув назад людей, котрі за-для довгів утекли або були продані за границу. Се було можливе лиш через явне нарушенє власности. І справді, від першої аж до послідної так званої політичної революції всі вони були роблені для оборони власности — одного рода і переведені конфіскатою, званою також крадіжою власности — иньшого рода. Так, що від пів чверта тисяча літ при-

ватна власність утримана могла бути лиш через порушення власности.

Розходило ся тепер о се, аби таке підневоленє вольних Атенців не могло вже більше повторити ся. В тій ціли принято передовсім загальні міри, видано приміром заборону довжних контрактів, в котрих би особа довжника віддавала ся в застав. Дальше установлено найвисшу скількість землі, котру поодинокий чоловік міг мати на власність, щоби таким способом хоть яко-такo ограничити захланність шляхти на мужицьку землю. Окрім того заведено де-які переміни в політичнім устрою; для нас найважнійші слідуочі:

Раду побільшено до чотириста членів, по сто з кожного племена; тут отже ще племя становило підвалину. Але се була єдина річ, котра із давного устрою перейшла до нової держави. Бо зрештою Сольон поділив горожан на чотири кляси після їх ґрунтової посілости і її доходу; 500, 300 і 150 медімнів збіжа (1 медімн = около 41 літрів) були найменші доходи для перших трех кляс; хто мав менше землі або немав ніякої, належав до четвертої кляси. На всі уряди могли бути покликані лиш люде з перших трех кляс, на найвисші лиш з першої кляси; четверта кляса мала лише право говорити і голосувати на народних сходинах, але тут вибирано всіх урядників, тут вони мали здавати справу, тут ухвалювано всі закони і тут четверта кляса становила більшість. Аристократичні привілеї відновлено по части в формі привілеїв богацтва, але рішаючу власть задержав нарід. Сі чотири кляси становили також підставу нової військової органі-

заці. Перші дві класи ставили кінноту; третя мала служити яко тяжка піхота; четверта яко легка, безпанцирна піхота або в маринарц і здасть ся була платна.

Введено тут отже в політичний устрій зовсім новий елемент; приватне посіданє. Права і обовязки горожан відмірюють ся після величини їх ґрунтової власности, і о скільки маєткові класи добувають собі вплив, о стілько давні організації оперті на спорідненю загибають; родовий устрій зломано ще раз.

Але відмірене політичних прав після маєтку не є такою інституцією, без котрої держава не може існувати. Хоть вона в історії політичного устрою держав грала таку велику ролю, то всеж дуже багато держав обійшло ся без неї, і то як раз ті держави, котр розвинули ся найповнійше. Також і в Атенас відограла вона лиш переминаючу ролю; після Арістіда всі уряди стали приступні для кожного горожанина.

В слідуєчих вісімдесяти роках атенська суспільність увійшла поволи на ту дорогу, по котрій в слідуєчих столітях дальше розвивала ся. Буйній сільській лихві перед-сольонськи часів і безмірній концентрації земельної власности загороджено дорогу. Торговля, а окрім того ремесло і артистичний промисл ведені працею невольників на чим раз більшу міру стали пануючими галузями зарібку. Люде стали більше освічені. Замість експлуатувати давним брутальним способом своїх власних горожан, вони стали експлуатувати невольників і позаатенську клієнтелю. Посіданє движиме баґацтво в грошах і невольниках росло чим

раз більше, та тепер воно вже не було більше лиш средством до набування землі, як в попередних часах темноти, але стало само собі цілею. А сим способом виросла з одного боку против давньої переваги шляхти перемагаюча конкуренція в новій класі промислових і купецьких богачів, а з друго боку усунув ся вже й останкам давного устрою родового послідний ґрунт з під ніг. Роди, фратрії і племена, котрих члени жили тепер розсіяні по цілій Атиці і зовсім з собою перемішані, стали через те зовсім неспосібними на політичні корпорації; велике число атенських горожан не належало до жадного роду, були зайдами, котрі хоч одержали право горожаньства, але не були прийняті до жадної з давних родових інституцій; а по при них стояло раз-у-раз ростуче все число чужих пришельців, лише прийятих під опіку.

Тимчасом партійні борби не уставали; шляхта намагала ся здобути собі назад свої колишні привілії і справді на короткий час відзискала верховодство, аж поки революція Клейстена (509 перед Хр.) остаточно її не повалила; а з нею і послідні сліди родового устрою. Клейстен, в своїм новім політичнім устрою, поминув чотири давні племена оперті на родах і фратриях. На їх місци стала зовсім нова організація на підставі пробованого вже в Навкрариях поділу горожан після самого місця осілости. Рішало вже не приналежність до родових звязків, лиш місце осілости; не нарід, лиш територію поділено, а жителі стали з політичного боку лиш приналежністю території. Всю Атику поділено на сто громадських повітів, демосів, з котрих ко-

ждий сам собою завідував. Горожане осілі в кожнім демосі (демоти) вибирали свого начальника і трицять судиїв, котрі судили в дрібніших спірних справах. Вони одержали також окрему сьвятиню і бога-хранителя або героя, і вибирали єго сьвящеників. Найвища власть в демосі лежала в сходинах демотів. Є се, як Морган справедливо замічає, первообраз американської міської громади, що сама собою управляє. Виростаюча в Атенах держава розпочала ся тою самою одиницею, котрою кінчить ся теперішня держава в своїм найвищім розвою.

Десять сих одиниць, демосів, творили племя, котре однакож для відріжнення від давнього родового племені, тепер називав ся племенем місцевим. Місцеве племя було не лиш самоуправляючою політичною, але також військовою корпорацією; воно вибирало філярха або начальника племені, котрий був начальником кінноти, таксіарха, начальника піхоти і стратега, начальника усього, на території племені побраного війском. Воно ставило дальше пять вобних кораблів з війском і командантом і діставало атицкого героса, після котрого звало ся, яко хранителя. Врешті воно вибирало пятьдесят радних до атенської ради. Завершене творила атенська держава, котрою управляла рада, зложена з пятьсот виборних з десяти племен, а в послідній інстанції народні сходини, до котрих кождий атенський горожанин мав приступ і право голосу; по при них полагоджували архонти і иньші урядники поодинокі галузи адміністрації і судівництва. Найвишого урядника езекутивної власти в Атенах не було.

Сей новий політичний устрій і допущене великого числа клієнтів прийнятих під опіку, по часті пришедців а по часті визволених не-вільників, випер органи родового устрою з публичних справ; вони зійшли тепер на приватні товариства і релігійні спілки. Але їх моральний вплив і перенятий з часів давного родового устрою склад мисли і поглядів переходив ще довго з покоління на покоління і лиш дуже по-воли вимер. Показало ся се в одній дальшій державній інституції.

Ми бачили, що характеристичну ціху держави становить публична власть відділена від маси народа. Атени мали тоді ще лиш народне військо і флоту поставлену безпосередно народом, вони боронили нарід на внї і держали в руках невольників, що вже тоді становили велику більшість людности. Супротив горожан публична власть істнувала ще лиш яко поліція, так давна як і сама держава, і тому наївні Французи XVIII. віку не говорили про народи цивілізовані, лиш про народи поліційовані (*nations policées*). Одже рівночасно з своєю державою Атенці завели також поліцію, справдішну жандармерию з піших і кінних лучників. Але сю жандармерию утворено — з невольників. Ся поліцейська служба здавала ся вольному Атенцеви такою понижаючою, що волів дати арештувати ся через оружного невольника, як самому дати ся ужити до такого постидного діла. Се був ще давний родовий склад мисли. Держава не могла істнувати без поліції, але вона була ще молода, і не мала ще на стілько моральної поваги, щоби зробити поважаним ремесло, котре в очах давних членів роду було постидне.

Скорий розцвіт багатства, торгівлі і промислу показав, що держава, котра тепер в своїх головних чертах вже була готова, була для нового суспільного положення Атенців відповідна. Противенство клясове, на котрім спочивали суспільні і політичні інституції, не було вже противенством між шляхтою і простим народом, але між рабами і вольними, (принятими під ошіку) і горожанами. В часі найвищого розцвіту ціле атенське вольне міщанство разом з жінками і дітьми складалося з около 90.000 голів, а по при них було 365.000 рабів обох полів і 45.000 (клїєнтів) — чужинців і визволених. На кожного дорослого мужеского горожанина приходило отже найменче 18 рабів і над двох клїєнтів. Велике число рабів походило з того, що багато з них працювало разом в мануфактурах, великих будинках, під доглядом наставників. З розвитком торгівлі і промислу наступила однакож акумуляція і концентрація багатств в небогато руках, зубожене маси вольних горожан, котрим не оставалося нічого иньшого, як або робити праці рабів конкуренцію власною ремісничкою працею, та се було постидне і обіцювало зрештою мало користи — або зледащити. При даних обставинах вони з конечности зледащили, а що були народною масою, то через те знівечили всю атенську державу. Не демократія знівечила Атени, як твердять європейські учені лизуни, але рабство, котре для вольного горожанина робило працю соромом.

Початок і розвиток держави у Атенців є типічним вірцем твореня держави в загалі, раз тому, що він відбуває ся зовсім чисто, без

примішки якого внішного або внутрішнього насильства (коротка узурпація Пізістрата не лишила по собі жадних слідів), а дальше тому, бо тут безпосередно з родової суспільности виростає держава з дуже високо розвитими формами, а іменно демократична республіка, а в кінці тому, що всі характеристичні подробиці нам достаточо звісні.

VI. Рід і держава в Римі.

З оповідання про заснування Риму показує ся, що насамперед осіло кілька (після оповідання сто) латинських родів получених в одно племя, до котрих прилучило ся незабавки племя сабельске, складаюче ся також, як кажуть, із сто родів, а в кінці третє племя, котре складало ся з всіляких елементів і також мало сто родів. Оповіданє се показує нам ясно, що окрім хіба роду, не виростло тут нічо природним способом, само із себе, та й сам рід був може лиш галузею матерного роду, котрий лишив ся в давній батьківщині. Племена були очевидно зложені штучно, хоть переважно з споріднених елементів і на взорець давного племені, котре виростло природно а не було зроблене штучно; хоть не виключене, що зерном кожного з трех племен могло бути справдішне, давне племя. Середне звено, Фратррия, складало ся з десять родів і звало ся курією; курій одже було трицять. Признано, що римський рід був такою самою інституцією як і грецький; коли грецький рід є дальшим розвитком тої суспільної одиниці, котрої первісну форму бачимо у американських червоноскірих,

то те саме треба сказати і про римський рід. Можемо тут отже говорити коротше.

Римський рід мав по крайній мірі в найдавніших часах міста слідуючгй устрій :

1. Взаїмне право членів роду до спадщини ; майно лишало ся в роді. Позаяк в римськїм роді панувало вже так само як і в грецькїм батьківське право, то потомки жіночої лінії були виключені. Після закона дванацяти таблиць, найдавнішого звісного нам писаного римського права, припадало наслідство передовсім дітем ; коли їх не було, то агнатам (спорідненим в мужеській лінії) ; а коли й тих не було, то членам роду. В кождім случаю майно лишало ся в роді. Бачимо тут, як в звичай родовий вривають ся поводи нові правні постанови, викликані збільшенем богацтва і моногамією : пернісно рівне право членів роду до спадщини ограничено насамперед — і то вже вчасно, як в горі наведено — в практиці на агнатів, в кінци на дітей і їх потомків мужеських ; в дванацяти таблицях бачимо се очевидно в відворотнім порядку. 2. Посїданє спільного цвинтарища. Патриційський рід Клявдіїв (*Gens Claudia*) дістав при своїм приході з Регілі до Риму кусень землі, а до того в місті спільне похоронне місце. Ще за панованя Августа похоронено привезену до Риму голову Варуса погибшого в Тевтобурськїм лісі в *gentilitius tumulus* ; рід вго (*Gens Quinctilia*) мав одже ще окрему могилу. 3. Звісні спільні релігійні торжества, *saepa gentilitia*. 4. Обязок не заключати подружя о своїм роді. Се не було мабуть ніколи в Римі писаним законом, але звичай такий був. З цілої маси римських су-

пружних пар, котрих імена до нас дійшли, ані одна не має спільного родового імени для чоловіка і жінки. Також право наслідства для казує се правило. Жінка тратить через подруге свої агнатські права, виступає з свого роду, ані она ані її діти не можуть від її батька або від її братів дістати спадщину, бо через те пропалаби наслідна частина батьківського роду. Се зрозуміле лиш тогди, коли жєнщина не може виходити заміж за члена свого роду.

5. Спільне посіданє землі, котре рід в первісних часах завсїгди мав, скоро належну до племені землю стали ділити. У латинських племен находимо землю по части в посіданю племені, по части роду, а по части домашних господарств, котрі тогди лєдви чи були одинокими родинами. Ромулюс мабуть перший розділював землю поміж поодиноких людєй, на кожного по два югєра (около 1 гєктара). Але ще й пізнійше находимо посіданє землі в руках родів; не згадуємо нічого про землю державну, коло котрої обертає ся вся внутрішна історія рєпубліки. 6. Обовязок членів роду до взаїмної оборони і помочи. Писана історія подає нам з сеї інституції лиш самі розвалини; римська держава виступила відразу з такою перевагою, що право оборони против кривди перейшло на ню. Коли Апія Клявдія арєштєвано, то увесь єго рід, навіть єго особисті вороги, прибрав ся в одєжу жалобну. В другій пунській війні злучили ся були роди в ціли викупу своїх полонєних членів; але сенат заборонив їм сєго. 7. Право носити родовє імя. Воно задержало ся аж до імператорських часів; визволєним вільно було прийати імя родовє своїх колишних панів, але без

родових прав. 8. Право адопції чужинців ; роду. Се діяло ся через адопцію в родину (з у Індиянів), котра сама собою спроваджував: приняте до роду. 9. Н.где не згадує ся, що рід мав право вибирати і скидати свого начальника. Але, що в перших часах Риму всі уряд — почавши від виборного короля — обсаджувались дорогою вибору або іменованя, а тако сьвящеників курий вибирали куриї, то можем прийняти, що і з начальниками (principes) род так само було — хоть може бути, що вже увішов був в звичай вибір начальника з одної і т самої родини в роді.

Такі були права римського роду. Винявши завершений вже перехід до батьківського прав є они вірним зеркалом прав і обовязків ірокекого роду; і тут „виразно визирає Ірокезець

Щоби показати, яка замішанина ще ни панує в поглядах на римський родовий устр і то навіть у наших найвизначнійших істориків, покажемо хочби на однім лиш пирміці. В своїй студії про імена власні Римлян з час републіканських і августейських каже Момзен „Імя родове належало ся окрім усім мужеським членам роду, винявши очевидно рабів, але д давши адоптованих і принятих під опіку, т кож і женщинам... Племя (так Момзен переводить на сім місци слово „gens“) то спільність, котра витворила ся з спільного (дійсно або догадуваного або й фінтованого) походженя і получена спільними торжествами, спільним гробовищем і наслідством, до котрої всі обисто вільні одиниці, одже і женщины, могли мусіти належати. Трудности робить однако означенє родового імени замужних жінок. Пр:

вда, що трудність ся відпадає, як довго жінщина не могла їти за між за кого иньшого, хіба лиш за члена роду; і доказано також, що через довгий час жінщинам труднійше було віддати ся по за своїм родом як в своїм роді, бо навіть ще в шестім віці право, віддавати ся по за своїм родом, *gentis enuptio*, надавало ся поодиноким жінщинам яко особистий привілей і яко нагорода.. Де-ж такі подружя по за родом приходили, там в найдавніших часах жінка певно мусіла переходити до племені свого чоловіка. Річ зовсім певна, що в давнім релігійнім подружю жінка входила зовсім в правну і сакральну суспільність чоловіка а з своєї виступала. Хто-ж не знає, що замужна жінка тратила активне і пасивне право наслідства в відношеню до членів свого роду, а зате вступала з своїм чоловіком, з своїми дітьми і загалом з членами єго роду в звязок що до права наслідства? а коли она свому чоловікови став намісто дитини і в єго родину вступає, то чиж могла вона бути чужою в єдо роді?*

Момзен твердить одже, що римські жінщини, котрі належали до якогось роду, первісно лише в своїм роді могли виходити заміж, що одже римський рід був ендогамічний, а не екзогамічний. Погляд сей, котрий противорічить всім досьвідам у иньших народів, опирає ся головню, коли не виключно, на однім-однісеньким місци у Лівія (книга XXXIX, глава 19), котре дало причину до горячої полеміки, а після котрого сенат в 568 році від заснованя міста, а 186 перед нашим численам, постановив *uti Feceniae Hispalle datio, deminutio, gen-*

tis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei v testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id ei fraudi ignominiaeve esset — що Феценія Гіпаля має мати право, розпоряджати своїм майном, його зменшувати, по за родом своїм вийти заміж і вибрати собі опікуна, зовсім так як би її (померший) чоловік се право признав їй був завіщанем; що вільно їй вийти заміж за чоловіка повновільного, і що тому, хто возьме за жінку, не має се бути почислене як злий учинок або яко сором.

Безперечно одже уділено тут Феценії визволеніці, право, вийти заміж по за своїм родом. І так само безперечно мав чоловік після наведеного місця право, дати тестаментарно своїй жінці право, по його смерті вийти заміж поза родом. Але по за який родом?

Коли, як Момзен приймає, жінщина мусила віддавати ся в своїм роді, то і віддавши ся лишала ся в сім роді. Але по перше се тверджена ендогамія роду є власне то, що треба доказати. А по друге, коли жінщина мусіла віддавати ся в своїм роді, то і мужчина мусіла женити ся в своїм роді, бо інакше не міг б дістати жінки. Ми мусіли би одже прийняти що чоловік міг тестаментарно записати своїй жінці право, котрого він сам, і для себе самого, не посідав; мусіли бисьмо одже прийняти юридичну недорічність. Чує се й Момзен і тому догадує ся: „що на те, аби заключити подружжя по за своїм родом, кінечним бул певне не лиш призволене держителя власт

але всіх членів роду“. Се є по перше дуже сьмілива догадка, а по друге противорічить ясному вислову наведеного місця; сенат дає їй се право намість чоловіка, він дає їй виразно не менше і не більше як її чоловік міг би був їй дати, але то що він їй дає, є абсолютне, від жадного иньшого обмеження незалежне право; так що коли вона з того права зробить ужиток, то й її новий чоловік не має на тім терпіти; він наказує навіть теперішнім і будучим конзулям і преторам дбати, аби їй з тої причини не стала ся яка кривда. Гіпотеза Момзена одже мабуть безшідставна.

Або возьмім річ так: жєнщина віддавала ся за мужчину з инчого роду, але сама лишала ся в своїм родовитім роді. Тогди після наведеного місця мав би її чоловік право, позволити своїй жінці, вийти заміж по за своїм рідним родом. То значить, він би мав право, давати розпорядження в справах роду, до котрого зовсім не належав. Річ се така недєрїчна, шо про неї шкода й говорити.

Лишає ся одже лиш догадка, шо жінка в першім подружю віддала ся за чоловіка з иньшого роду і через подружє відразу перейшла до роду свого чоловіка, як се Момзен в таких случаях дійсно признає. Тогди вся звязь пояснює ся відразу. Жінка відорвана через подружє від свого давного роду і принята до нового звязку родового свого чоловіка, має в нїм зовсім окреме становиско. Вона є вправді членом роду, але не є споріднена по крові; спосіб її прийнятя виключає її з самого роду від всякої заборони входити в подружє в роді,

до котрого вона власне увійшла через подружжя; дальше її прийнято до супружного зв'язку роду, она дістає по смерті чоловіка наслідну пайку з його майна, одже з майна члена роду. Щож природнійшого як се, щоби майна не лишило ся в роді, щоби одже вона була обов'язана не віддавати ся за нікого иньшого, як лиш за члена роду свого першого чоловіка? А коли має бути зроблений виїмок, то хтож є так компетентний уповажнити її до того як той, хто їй то майно записав, як їй перший чоловік? В тій хвилі, коли він їй записує частину свого майна і їй рівночасно дозволяє ту частину майна через подружжя або в наслідок подружжя перенести до чужого роду, майно того належить ще до него, він розпоряджає одже буквально лиш своєю власністю. А о скільки тут розходить ся о саму жінку і о її відносини до роду її чоловіка, то власне він впровадив її до того роду через свобідний акт своєї волі, через подружжя; здасть ся одже також річю природною, що власне він є тою компетентною особою котра може її уповажнити до виступлення з того роду через друге подружжя. Коротко сказавши, справа оказує ся повдинчою і самозрозумілою, скоро покинемо дивне представлення о ендогамічному римському роді і разом з Мортаном будемо його уважати яко первісно екзогамічний.

Є ще одна, послідна догадка, котра та кож найшла своїх заступників, і то найчисленніших: Наведене з Лівія місце доказує лиш „що визволені дівки (*libertae*) не сьміли без окремого дозволу *e-gente enubere* (виходити заміж по за родом) або виконати иньший який акт, котрий полученний з *capitis deminutio mi*

німа потягав би за собою виступлене визволення з родового звязку". (Lange, Römische Alterthümer, де що до наведеного лівіанського місця покликаний Гукше). Коли ся догадка вірна, то наведене місце тим більше нічого не доказує про відносини повно-вольних Римлянок і про їх обовязок, виходити заміж в своїм роді, тим більше не може бути бесіди

Слово *enuptio gentis* приходить лиш три рази, також у Лівія, але не в відношеню до роду. Фантазія, що Римлянки могли виходити заміж в своїм роді, опирає ся лиш на сім одним місци. Але вона абсолютно не може устояти ся. Бо або се місце відносить ся лиш до окремих обмежень для визволення і тогди воно для повно-вольних (*ingenuae*) нічого не доказує; або воно відносить ся також до повно-вольних, а тогди воно як раз доказує, що жінщина звичайно виходила заміж по за своїм родом, але через подружжя переходила до роду свого чоловіка; одже против Момзена а за Морганом.

Майже ще триста літ після заснованя Риму родові звязи були такі міцні, що патриційський рід Фабіїв міг за дозволом сенату на власну руку виступити в похід воєнний против сусідного міста Веї. Триста шість Фабіїв виступило в похід і всіх їх убито в засідці; лишив ся лиш одніський хлопець і той рід дальше розплодив.

Як сказано, десять родів творило фратрию, котра тут звала ся куриєю і мала важніші публичні права як грецька фратрия. Кожда, курія мала свої питомі практики релігійні, свої сьвятощі і сьвящеників; сі послідні, в своїй

цілості, творили одну із римських сьвященних колегій. Десять курій творило племя, котро правдоподібно, так як і прочі латинські племена, мало первісно виборного начальника, і третій був начальником воєнним і первосьщенником. Усі три племена разом творили римський нарід *Populus Romanus*.

До римського народу міг отже лиш належати, хто був членом якогось роду, а не безрез те членом курії і племені. Перший устрій сего народу був слідуєчий: Публичні справи полагоджував передовсім сенат, котрий, як Нібур перший вірно спостеріг, складав з начальників триста родів; власне тому, і найстарші в роді, звали ся вони батьками *patres*, а всі в соборній цілості сенатом (дою найстарших, від *senex*, старий). Ввійшов в звичай вибір завсїгди з тої самої роду роду дав і тут початок першій племінній шлехті; родини ті звали себе патриціями і присували собі виключне право до вступу в сенат і до всіх иньших урядів. Нарід узяв з часом їх претенсію, і она перемінила ся в дійсне право, а легенда виразила се в той спосіб, Ромулюс надав першим сенаторам і їх потомкам патриціят з его привілеями. Як атенський *βουλή* так і сенат рішав сам многі справи а в справах важнійших, іменно при нових військових походах переводив вступні наради. Рішали народні сходи, звані *comitia curiata*. Нарід сходив ся, угрупований після курій, в кожній курії правдоподібно після родів; при рішенні мала кожда з трицяти курій оден голос. Сходи курій приймали або відкидали всі військові закони, вибирали всіх вищих урядників і *Рез* (так званого короля), вповідали війну (а

мир заключав сенат) і рішали яко найвисший суд, на відкликане інтересованих, ві всіх случаях, де розходило ся о кару смерти против римського горожанина. — Вкінци стояв побіч сенату і народних сходин Rex, котрий докладно відповідав грецькому базілевсови і зовсім не був тим майже абсолютним королем, яким его Момзен представляє*). Також і він був начальником воєнним, первосвященником і предсідателем в декотрих судах. Цивільної власти або власти над житєм, свободою і власністю горожан не мав ніякої, о скілько вона не впливала з дисциплінарної власти воєнного начальника або з виконуючої вирок власти предсідателя суду. Уряд рекса не був наслідний; противно, вибирали его насамперед, правдоподобно на внесене его попередника в уряді, сходина курий, а опісля другі сходини торжественно его устанавляли. Доля Тарквінія Суперба доказує, що его мож було також з уряду скинути.

Як Греки геройських часів так і Римляне в часах так званих королів жили в військовій демократії, котра була основана на родах, фратриях і племенах і з них розвинула ся. Хотя може курії і племена були по части штуч-

*) Латинське Rex кельтійсько-ірійське rígh (начальник племені) і готське reiks; що се слово також так як первісно німецьке Fürst (т. є. як англійське first, датське förste, перший) значило: начальник роду або племені, оказує ся з того, що Іоти вже в четвертім століттю мали окреме слово для півнійшого короля (König), воєнного начальника цілого народу, а то: thudians. Артаксеркс і Геродій не називають ся в Ульфія перекладі біблії ніколи reiks, але thiudans а держава імператора Тіберія не називала ся reiki але thiudinassus. В імені готського Пиданса, або як ми недокладно переводимо, короля Тіударейкс, Теодоріха, т. є. Дітріха, обі назви спливають ся разом.

ними творами, то всеж таки були сформовані після правдивих, природних взірців суспільності, з котрої вийшли і котра їх зі всіх сторін оточувала. Хоть може природна патристикська шляхта вже була укріпилася, хоть мексиканці старалися поводити розширити свою владу — то всеж таки се первісного осередкового характеру устрою не зміняв, а лиш оновлював нам розходить ся.

Тимчасом людність Риму і римської області, розширеної через завоювання, збільшилася, почасти через пришельців, почасти через підбитих жителів, переважно латинських окрестностей. Всі ті нові піддані держави (справу і об'єкти лишавмо тут на боці) стояли по заборони римських родів, куріями і племенами, не належали одже до властивого римського народу до *populus romanus*. Вони були особисто воїнами, могли посідати землю на власність, мали платити податки і служити в війську. Вони не могли урядів діставати жадних і не могли брати участі ані в сходинах курій, ані в розділі завойованих державних ґрунтів. Вони були плебсом виключеним від всіх публичних прав. Але своїм все зростаючим числом, своїм воєнним вишколом і уоруженням стали в грізною силою для старого, против всякого приросту з вні тепер кріпко загородженого плебсу. Окрім того ґрунтова посілість була майже доста рівномірно розділена між плебсом і плебсом, а купецке і промислове ремієство, правда, що ще не дуже розвинене було певно переважно в руках плебса.

При тій великій темноті, котра закривала зовсім казочну первісну історію Риму — історію, котра ще значно збільшилася ся ра-

налістично-прагматичними інтерпретаціями і наказами пізнійших юридично утворених писателів — немож сказати нічого позитивного ані про хід ані про причину революції, котра звичила давний родовий устрій. То лиш певна річ, що причина її лежала в борбах між плебсом і популюсом.

Новий політичний устрій, приписуваний рексови Сервієви Тулєви, а опираючий ся на грецьких взірцях, особливо на Сольоні, сотворив нові народні сходи, котрі включали або виключали без різниці популюса або плебеїв, відповідно до того, чи они повнили службу військову чи ні. Всі мужчини, обовязані до воєнної служби поділені були після свого майна на шість кляс. Найменша посілість в кожній з п'яти кляс була: I. 100.000; II. 75.000; III. 50.000; IV. 25.25.000; V. 11.000 асів; після Діро де ля Маля менше більше 14.000, 10.500, 7000, 3600 і 1570 марок. Шеста кляса, пролетарі, складала ся з менше маючих, вольних від служби і від податків. В нових народних сходах центурий (*comitia centuriata*) виступали горожане по військовому після компаній в своїх центуриях по сто чоловіка, а каждая центурия мала один голос. Але перша кляса ставила 80 центурий; друга 22, трета 20, четверта 22, пята 30, шеста (на відчипне) також одну. Окрім того було ще 18 центурий кінноти складаючої ся з найбогатійших; разом 193; більшість голосів 97. Тимчасом кіннота і перша кляса мали самі разом 98 голосів, одже більшість; коли они згодили ся, то дальших вже не питали, важна ухвала була постановлена.

На сі нові сходини центурій перейшли (окрім декотрих номінальних) всі політичні права попередних сходин курій; курії і роди, з котрих вона складала ся, зістали через те так як в Атенах здеградовані на приватні і релігійні спілки і яко такі вегетували ще довго, коли тимчасом сходини курій зовсім заснули. А щоби виперти з держави також давні три родові племена, заведено чотири племена місцеві, з котрих кожде заселявало одну четвертину міста і наділено їх певними політичними правами.

Так одже і в Римі, ще перед знесенем так званого королівства, розбито дачний, на особистих звязках крові спочиваючий суспільний устрій і заведено на його місце новий, дійсний устрій державний, оснований на поділі території і ріжницї майна. Публична, власть спочивала тут в руках горожан обовязаних до воєнної служби, в супротивности не лиш до рабів але і до так званих пролетарів виключених від служби військової і від уоруженя.

В границях сего нового устрою, котрий після прогнаня послідного рекса Тарквінія Суперба узурпувавшого дійсну власть королівську і заміщенє рекса двома військовими начальниками (конзулями) з однакою властю (як у Ірокезів) лиш дальше розвивав ся — в границях сего устрою відбуває ся вся істория римської республіки з усіма борбами патриціїв і плебеїв о доступ до урядів і участь в державних ґрунтах, з остаточним погасненем патриційської шляхти в новій класї великих поїдачів землі і капіталу, котрі поволи загорнули всю землю зруйнованих службою воєнною мужиків, повставші таким способом великі зе-

мельні маєтки рабами управляли, Італію обезлюднили а через те простелили дорогу не лиш імперії, але і її наслідникам, німецьким варварам.

VII. Рід у Кельтів і Німців.

Тісні рамки сеї книжки не дозволяють нам розводити ся над родовими інституціями, які ще тепер у найрізномордніших диких і варварських народів існують в менше або більше чистій формі, або виказувати їх сліди в давнійшій історії культурних народів Азії. Одні або другі знаходять ся всюда. Подамо тут лиш кілька примірників: Мак Ленан виказав і загалом взявши добре описав їх у Калмухів Черкесів, Самовдів і у трох індійських народів: у Варалів, Магарів і Муніпурів. В новітніх часах відкрив і описав їх М. Ковалевський у Пшавів, Шевсурів, Сванетів і иньших кавказьких племен. Тут подамо лиш кілька коротких звісток про рід у Кельтів і Германів.

Найдавніші кельтійські закони, котрі переховали ся до наших часів, показують нам рід ще в повнім житю; в Ірляндії живе він що найменше інстинктивно в народній свідомості ще нині, хоть Англіїці єго насильством розбили; в Шотляндії він ще в половині XVIII. віку стояв в повнім цвѣті, а і тут він упав під впливом воєнної сили англійського законодавства і судівництва.

Старо-уельські закони, списані ще на кілька віків перед англійським завойованем, найпізніше в XI. віці, показують ще спільну управу

землі цілих сіл, хоть вже лиш яко виїмков останки колишнього загального звичаю; кожд: родина мала пять акрів до власної управи; по при то оброблювано оден кусень спільно а дохід ділено При аналогії Ірляндії і Шотляндії немож сумнівати ся, що сі сільські громади репрезентують роди або під-відділи родів, хотьби взновлене розслі́женє уельських законів сего без посередного не виказало. Безпосередно одна кож доказують уельські жерела, а з ними і ірляндські, що у Кельтів однопаристе подружже в XI. віці не зовсім було виперте чере моногамію. В Уельсі доперва по семи рока: подружжа не мож розірвати або ліпше сказавш: виповісти. Коли хотьби лиш три ночи браку вали до семи літ, то супруги могли розлучит ся. В таким случаю наступав поділ: жінка ділила, чоловік вибирав свою пайку. Меблі ділено після певних, дуже гумористичних приписів. Коли чоловік розвязував подружже, т мусів вернути жінці придане і ще дещо коли жінка, то діставала менче. З дітей діставав чоловік двоє, жінка одно, і то середуше. Коли жінка по розвязаню подружжя взяла собі другого чоловіка, а перший чоловік її вибирав, то мусіла до него вернути, хотьби вж одною ногою була в новій слюбній постелі. А коли обоє жили разом через сім літ, то ставали чоловіком і жінкою навіть без попередного формального подружжя. Дівчата зовсім не придержували ся строго непорочности перед подружжєм, ані її від них не дуже вимагали дотичні постанови суть дуже масні і зовсім не відповідають міщанській моральности. Коли жінка допустила ся чужоложства, то чоловік мав право її вибити (оден із 3 случаїв, де ем

се вольно було, зрештою був за се караний), але тогди не міг вже жадати жадної дальшої сатисфакції, бо „за одну і ту саму провину мав бути покута або пімста, але не одно і друге разом“. Причини, за-для котрих жінка жадати могла розвязання подружя не тративши нічого з своїх прав при розвязаню, були дуже обширні: вистарчав вонючий віддих чоловіка. Відкуи, котрий мав бути плачений начальникови племені або королеви за право першої ночі (*gobr merch*, звідси середновічне назвиско *marcheta*, по французьки *marquette*) грає велику ролю в книзі законів. Жінки мали право голосу на народних сходах. Коли додамо, що в Ірляндії стверджені подібні відносини; що там приходили також подружя заключені на певний час, і жінці при розвязаню подружя були забезпечені докладно устанвлені, великі користи, навіть відшкодоване за її домашні услуги; що там приходить „перша жінка“ побіч иньших жінок і при розділі наслідства не робить ся ніякої різниці між дітьми слюбними а не слюбними — то маємо образ подружя однопаристого, проти котрого форма подружя істнуюча в Північній Америці видає ся строго, котрий однакож в XI. віці не може дивувати у народа жившого ще за часів Цезара в подружю громаднім.

Ірійський рід (*gens, cent*, племя зветь ся *клейн, клейн Clainne, Clan*) ствердують і описують не лиш давні правні книги, але також англійські юристи XVII. віка, котрих вислано в цілі переміни клянської землі (племені) на власність англійського короля. Аж до того послідного часу була земля спільною власністю кляна або роду, о скільки її начальники племен не

перемінили були в свою приватну власність. Коли член роду помер, одже одно господарство домашнє перестало існувати, то начальник (*caput cognationis* звали его англійські юристи) переводив новий поділ землі цілої території між прочі домашні господарства. Переведенє такого поділу відбувало ся, здаєть ся, після приписів існуючих в Німеччині. Ще тепер находять ся деякі — перед 40 або 50 роками дуже численні — сільські ниви в т. зв. Рендель (*Rundale*). Мужики, поодинокі арендатори землі, котра колись належала спільно до роду а через англійського завойователя зістала силоміць заграблена, платять кождей аренду за свій шматок, але рілю і луки усіх шматків скидають до купи, ділять їх після подожєня і якости на „*Gewanne*“, як над рікою Мозель називають, і дають кождому его уділ в кождім *Gewann*-і; багниска і пасовиска уживають спільно. Ще перед пятьдесяти роками переводжено такий поділ від часу до часу, часом кождого року. Карта нив такого села-рендель виглядає зовсім так само як карта німецького села (*Gehöferschaft*) над рікою Мозель. Також в так зв. „*factions*“ живє рід дальше. Ірландські мужики ділять ся часто на партії, основані на рїжницях, на перший погляд зовсім недорічних, і для Англійців суть зовсім незрозумілі і здають ся не мати иншої ціли як улюблені біятки одной фракції з дугою. Є се штучне відтворюванє розбитих родів, котре на свій лад доказує дальше існуванє унаслідженого інстинкту родового. В декотрих сторонах жияють зрештою чєлени давних родів ще на давній території; так ще в трицятих роках велика більшість жителіє

графства Монаган мала лиш чотири родинні назвиска т. з. походила з чотирох родів або кланів*).

В Шотляндії датує ся упадок устрою родового від подавлення повстаня з року 1745. Яким членом сего устрою є шотляндський клан, сего ще дотепер не розсліджено; але се річ певна, що він є складовою частиною сего устрою. В романах Вальтера Скота сей клан стоїть живий перед нашими очима. Є він, каже Морган, „знаменитий зірцем роду що до его організації, его духа, наглядним прикладом панованя житя родового над членами роду... В їх колотнечах і їх кровавій мести, в поділі землі після кланів, в спільнім ужиткованю землі, в вірности членів клану для начальника і поміж собою находимо однакові всюда характеристичні черти родової суспільности... Похо-

*) Пробувши кілька день в Ірляндії я переконав ся в живі очи, як дуже сільський нарід живе ще в представлених родових часів. Властителя ґрунту, у котрого мужик є арендаром, він все ще уважає яко свого рода начальника клану, котрий має завідувати землею в інтересі усіх, котрому мужик платить данину в формі аренди, від котрого він однакож в случаях потреби має діставати поміч. Так само кожного маючого уважають яко обовязаного помагати своїм біднійшим сусідам, скоро вони попадуть в нужду. Поміч така не є милостинею, вона є тим, що біднійшому членови клану від богатійшого члена або від начальника клану по праву належить ся. Зрозумілі отже скарги політико-економів і юристів, що в ірляндського мужик годі заштити понятя нинішньої цивільної власности; власність, котра має лиш права а жадних обовязків, для Ірляндця абсолютно не зрозуміла. А з другого боку зрозуміле також, чому Ірляндці, попавши параз в великі англійські або американські міста, між людей в зовсім иньшими моральними і правними поглядами, тратять так легко віру в моральність і право, тратять моральну підставу і часто мусіли масами попадати в деморалізацію.

дженє числило ся після права батьківського, так що діти мужчин лишали ся в клянї, а діти жінок переходили до клянїв їх батьків“. Факт однакож, що після Беди в королївській родинї Піктів панувало спадкове наслідє жіноче, доказує, що в Шотляндї панувало давнїше право матерне. Ба навіть останки пуналюїської родини задержали ся були аж до середних віків так у Уельсцїв як і у Шотляндцїв в правї першої ночі, котре начальник кляню або король яко послїдний представитель колишних спільних чоловіків управнений був виконувати у кожної молодї, о скілько єго не викуплено.

Річ зовсім певна, що Німці аж до вандрівки народів були зорганізовані після родів. Територію між Дунаєм, Реном, Вислою і північними морями заняли они мабуть доперва на кілька віків перед нашим численєм; Цїмбри і Тевтони були ще ціло в періодї вандрівки, а Схеви перейшли доперва за часів Цезара в стан сталої осїлости. Про них каже Цезар виразно, що они осїли після родів і спорідненє (*gentibus cognationibusque*), а в устах Римлянина з *gens Julia* се слово *gentibus* має тїсне значінє, котре не дасть ся нїяким резонованєм ослабити. Так діяло ся у всїх Німцїв; навіть оселенє в здобутих римських провінціях відбуло ся мабуть ще після родів. Алеманське народне право потверджує, що нарід осїв на здобутій землї на полудень від Дунаю після родів (*genealogiae*); *genealogia* ужита в тїм самім розуміню, як пізнїше *Markgenossenschaft*

або Dorfgenossenschaft. Недавно тому Ковалевський висказав гадку, що сї genealogiae були великі спілки домашні (Hausgenossenschaften), між котрих розділено край, а з котрих доперва пізнійше розвинуло ся опіле (Dorfgenossenschaft). То само віднести би належало і до т. зв. „faga“, котрим словом Бургунди і Лянгобарди — одже одно іотське і одно гермінонське або горішнонімецьке плем'я — менше більше а може й зовсім то само означають, що славянська книга правна словом genealogia. Треба би однакож ще ближше розлідити, про що тут властиво говорить ся, чи про рід чи про домашню спілку.

Язикові пам'ятники лишають нас в непевності, чи у всіх Німців було спільне слово для „gens“. Етимологічно відповідає грецькому γένος, латинському gens, іотське kuni, середногорішнонімецьке künne котре також в тім розуміню уживає ся. На часи матерного права вказує також то, що назвиско для жінки походить з того самого коріння: грецьке „γυνή“, славянське „жена“, іотське „gvino“, старопівнічне „kona“, „kuna“. — У Лянгобардів і Бургундів находимо, як сказано, faga, котре Ірім виводить з гіпотетичного коріння fisan, плодити. Се слово я виводив би радше від „fagan“, їхати, вандрувати, яко означене складаючого ся майже з самих споріднених, сталого відділу вандрівного походу, означене, котре в протягу кількасотлітньої вандрівки, спершу на схід, а опісля на захід, перенесло ся поволи на саму родову спілку. Дальше по іотськи sibja, по англосаксонськи sib, по старогорішнонімецьки sippia, sippa, Sippe. В старопівнічнім приходить лиш плюраль sifjar, спо-

ріднені; поодиноке чило приходить лиш яко імя богині Sif. Вкінци приходить ще одно слово в пісьні Гільдебранда, де Гільдебранд питає Гадубранда „что єго батько поміж мужами в народі... або якого ти роду“ (eddo huêlihhes snuosles du sîs). О скільки спільне німецьке імя для означеня роду істнувало, то правдоподібно в іотськїм було се „kuni“; за тим говорять не лиш ідентичність з відповідаючим єму словом в споріднених язиках, але також і ся обставина, що від него походить слово „kuning“, König, котре первісно означувало начальника роду або племені. Sibja, Sippe, нема тут мабуть що згадувати, по крайній мірі в старопівнічнїм sifjar означає не лиш споріднених по крові але і посвояченцх, обнимає одже членів що найменше двох родів; слово sif не могло одже бути означенєм роду.

Як у Мексиканців і Греків так і у Німців угрупований був порядок бобвий, так кінна ескадрона як і клинова кольонна піхотнича, після родових корпорацій; коли Тацит каже: після родин і споріднень, то невиразне се вираженє пояснює ся тим, що за єго часів рід в Римі давно вже перестав бути живим стоваришенєм.

Рішаюче одно місце у Тацита, де сказано: брат матери уважає свого сестрінця як свого сина, ба декорі уважають кровну звязь між вуйком з матерного боку і сестрінцем за святійшу і тіснійшу як між батьком і сином, так що коли жадають закладників, то сестрінець уважає ся яко більша запорука, як рідний син того, кого хочуть обовязати. Тут маємо живу частину роду зорганізованого після ма-

терного права, одже первісного, і то яко щось такого, що Німців поміж иньшими народами відначує. Коли член такого роду дав рідного сина яко застав на виконане свого зобов'язання і син упав жертвою за зломане умови через батька, то батько за те лиш сам з собою мав розправляти ся. Але коли упав жертвою сестринець, то нарушено найсвятійше родове право; найближчий родовий споріднений, котрий перед всіма иньшими зобов'язаний був до оборони хлопця або парубка, завинив его смерть; він або не повинен був давати его в застав або мусів додержати умову. Колиби ми не мали жадного иньшого родового устрою у Німців, то се одно місце було би достаточне.

Ще більше рішаюче, бо майже о 800 літ пізнійше, в одно місце старопівнічної пісні „Völuspá“ про сумерки богів (Götterdämmerung) і кінець світа. В сїм „лиці віщунки“, в котрім, як тепер виказали Бант і Бутге, вплетені також і християнські елементи, сказано при описі часів загального звироднення і зіпсованости, котрі попереджають велику катастрофу:

Broedhr munu berjask ok al bönum verdask
munu systrungar sífjum spilla.

„Браті підоймуть ся на братів і стануть собі убійцями, сестринці зломлять родину“. Systrungr значить син маминої сестри, і коли такі сини випирають ся свого споріднення по крові, то се у поета в ще більшим злочином як братоубійство. Збільшене лежить в systrungar, котре кладе вагу на споріднене з матерного боку; коли би замість него стояло syskina-börn, діти братів і сестер, або sykina-synir, сини братів

і сестер, то другий вірш не містив би в порівнянню з першим жадного збільшення, але противно зменшене. Одже ще за часів Вікінгів, коли Vålusprå була написана, пам'ять про матерне право ще не затерла ся була в Скандінавії.

Зрештою матерне право за часів Таціта уступило ся вже батьківському праву по крайній мірі у тих Німців, котрі ему були ближе звісні: діти наслідували від батька; де дітей не було, брати і вуйки з батьківського і матерного боку. Допущенє матерного брата до наслідства стоїть в звязи з наведеним власне звичаєм і також доказує, що батьківське право було тогди у Німців ще дуже молоде. Сліди матерного права подибуємо ще і в пізніх часах середних віків. Ше й тогди не конче довірювано батьківству, особливо у рабів; коли одже який феодалний пан жадав від якого міста звороту утікшого раба, то в Аугсбургу, в Базель і Кайзерслявтерн мусіло шістьох яко найблизших споріднених по крові і то виключно з матерного боку, заприсягнути рабське походженє заскаржерного (Maurer, Städteverf. I., стр. 381).

Дальший останок завмираючого власне права бачимо в незрозумілім майже для Римлянина поважаню жіночого роду у Німців. При умовах з Німцями уважано дівичі з шляхотної родини за найпевніші закладниці; гадка про те, що їх жінки і доньки можуть попасти в неволю і рабство, є для них страшною і більше як що иньшого загроває їх відвагу в битві; в жєнщині бачать вони щось сьвятого і пророчого, слухають її ради навіть в найважнійших справах і так Вєлєда, брук-

теріїська сьвящениця на Ліпі була оживляючою душею цілого повстаня Батавів, в котрім Цівіліс на чолі Німців і Бельгійців підорвав панованє Римлян в Галії. Дома панованє жінки незаперечене; правда, що вона, старі і діти мусять також всю роботу робити, чоловік полює, ле або дармує. Так каже Тацит; але по заяк він не згадує, хто коло землі робить а рішучо заявляє, що раби платили лиш податки але панщини не робили, то певне, що загал дорослих мущин виконував ту незначну роботу, якої вимагало хліборобство.

Формою подружя було, як вже було сказано, однопаристе подружя зближаюче ся поволи до моногамії. Строгої моногамії ще не було, бо вельможам дозволено було многоженсьтво. В загалі дбали Німці строго про непорочність дівчат (в противеньстві до Кельтів) а Тацит згадує з особливим теплом про несокрушимість супружної звязи у Німців. Лиш чужоложство жінки подає він яко причину розводу. Але єго оповіданє лишає багато справ невияснених і аж по над міру виразно пробиває ся тут єго змаганє, показати розпустним Римлянам взорець чесного пожитя. Певна однакж річ: коли Німці в своїх лісах були справді такими незвичайними героями честноти, то треба було лиш незначної стичности з внішним сьвітом, щоби її звести на уровень прочих европейських людей середної мірки; послідні сліди строгости звичаїв щезли серед римського сьвіта ще о много скорше як німецька бесіда. Читайте лиш Григория Турського. Розуміє ся само собою, що в первісних німецьких лісах не могла панувати така вирафінована буйність

змислових розкошей як в Римі, і в тім відношенню вони також доволі ліпше стояли як римський сьвіт, так що нема потреби навязувати їм такої здержности в справах плоти, якої нігде і ніколи не було у цілого народа.

З родового устрою походить обовязок, приймати в спадщині неприязельства батька або споріднених так само як і приятельства, — дальше головщина (*Wergeld*), грошева кара (*Büße*) замість кровної мести за убійство або покаліченє. Ся головщина, котру ще одно покоління тому назад уважали учені яко спеціяльно німецьку інституцію, приходить — як докано — яко злагідніла форма основаної на устрою родовім кровної мести загально між цілими сотнями народів. Між иньшими находимо її, так само як і обовязок до гостинности також у американських Індіанів; опис, як гостинність виконувано після Таціта (*Germania* с. 21), в майже аж до подробиць такий самий, який дав Морган про своїх Індіанів:

Довгі і безконечні спори над тим, чи Німці Таціта орну землю вже остаточно були розділили чи ні, і як дотичні місця у істориків треба розуміти, належать вже до минувшости. Від коли доказано, що спільна управа орної землі через рід а пізнійше через комуністичні громади родинні, котрі Цезар бачив ще у Сєвєв, а потому слідуюче по ній приділенє землі поодиноким родинам з періодичним новим розділом, приходить майже у всіх народів, від коли сконстатовано, що сей періодичний новий розділ орної землі задержав ся місцями аж до нинішної днини, нема чого над справою тою ще дальше розводити ся. Коли Німці від

спільної управи землі, котру Цезар Свевам виразно приписує (розділеної або приватної землі орної у них зовсім нема, каже він) в 150 роках аж до Таціта перейшли були до одиначної управи з новим розділом землі що року, то се справді великий поступ; перехід від спільної управи до повної приватної земельної власности в таким короткім часі і без всякого посторонного впливу був по prostu неможливий. Читаю одже в Таціті лиш то, що він сухими словами каже: вони міняють (або ділять на-ново) управлену землю що року а при тім лишає ся ще доста спільної землі. Є се ступінь хліборобства і присвоєня землі відповідаючий докладно тодішному родовому устроєви у Німців.

Так я писав в давніших виданях сеї книжки, і уступ сеї лишаю не змінючи єго. Але тимчасом питанє се поставлено інакше. Від коли Ковалевський доказав, що коли не у всіх то у многих народів яко середний ступінь між основою на матернім праві комуністичною а теперішною ізольованою родиною приходить патрїархальна спілка домашна, від тогди питанє не ставить ся вже так, як ще між Маурером і Вайцом, чи спільна власність землі чи приватна, лиш: **я к а ф о р м а** спільної власности. Се річ певна, що за часів Цезара у Свевів існувала не лиш спільна власність, але також спільна управа на спільний рахунок. Чи господарською одиницею був рід або спілка домашна або якась комуністична група, що лежить між ними обома; або чи відповідно до ґрунтових відносин приходили всі три групи, над тим буде мож ще довго спорити. Одже Ковалевський твердить, що описаний у Таціта

стан відносить ся не до опіля (Mark- або Dorfgenossenschaft) але до домашньої спілки (Hausgenossenschaft); доперва з сеї послідної розвинуло ся далеко пізнійше з причини приросту людности опіля.

Після сего погляду складали би ся осади Німців на території, котру вони за римських часів заняли або пізнійше від Римлян відобрали, не з сіл але з великих спілок родинних, котрі обіймали кілька поколінь, брали відповідний простір землі під управу а окружуючі пустки уживали з сусідами яко спільну мархію (Mark). Місце у Таціта, де він говорить про зміну управленої землі, треба би тоді розуміти дійсно в агрономічнім змислі так, що спілка кожного року орала иньший простір землі а орну землю попередного року лишала облогом або зовсім запускала. При рідкім населеню лишало ся по при то завсїгда ще на стілько пустої землі, що не заходила жадна потреба спорів о посїданє землі. Доперва по упливі кількох віків, коли число членів домашньої спілки до тої степені збільшило ся, що при тодішніх способах продукції спільне господарованє стало неможливе, розвязали ся родинні спілки; спільні до тепер рілі і луки розділено в звисний спосіб між повстаючі тепер одиночні господарства, зразу на якийсь лиш час, пізнійше раз на завсїгда, а ліси пасовиска і води остали ся спільними.

Для Росії такий спосіб розвитку, здає ся, історично зовсім доказаний. Що до Німеччини а в другій лінії прочих германських країв, то годі заперечити, що ся теорія в многих відносинах ліпше пояснює жерела і лекше розвязує

трудности як дотеперішна, після котрої опіле (Dorfgemeinschaft) сягає аж до часів Таціта. Найдавніші пам'ятники, як приміром Codex Laureshamensis дадуть ся загалом взявши далеко ліпше пояснити при помочи домашної спілки, як при помочи опіля (Dorfmarkgenossenschaft). З другого боку однакж вона отвиряє нові трудности і нові питання, що домагають ся відповіді. Рішене можуть тут дати лиш нові досліди; але не можу заперечити, що і для Німеччини, Скандинавії і Англії сей посередній ступінь домашної спілки має за собою дуже багато правдоподібности.

Коли у Цезара Німці ще лиш що прийшли до сталих осідків, або їх ще шукають, то за часів Таціта мають вони вже повне столітє осілости за собою; а відповідно до того очевидний поступ в продукції средств до життя. Вони живуть в хатах будованих з пнів: їх одіж ще дуже примітивна; грубий плащ з вовни, шкіри звірів, для жінок і знатнійших людей спідна одіж з полотна. Їх поживою є молоко, мясо, дикі овочі, і як Пліній додає, вівсяна каша (ще дотепер народна страва Кельтів в Ірляндії і Шотляндії). Їх богацтво складає ся з худоби: але худоба ся нездалої раси, мала, непоказьна, без рогів; коні, малі борняки. Грошей уживано рідко і мало, і то лиш римські. Золота і срібла не переробляли і не цїнили єго, желізо була річ рідка і по крайній мірі у племен над Реном і Дунаєм було майже лиш спроваджуване, самі они єго не добували. Письмо-руни (наслідуване грецьких або латинських букв) звісне було лиш яко тайне письмо і уживане лише до релігійних чарів. Жертви з людей були ще в уживаню. Коротко ска-

завши, маємо тут перед собою нарід, котрий лиш що підніс ся був з середного ступіня варварства до висшого. Але коли племена, котрі безпосередно граничили з Римлянами, з причини улукшеного довозу римських продуктів промислових не могли розвинути у себе самостійного металевого і текстільного промислу, то утворив ся він безперечно на північнім сході, над східним морем. Збруї найдені в багнищах Шлєзвіку — довгий желізний меч, ланцуховий панцир, срібний шлем і т. д. з римськими монетами кінця другого столітя — і німецькі вироби металеві розповсюднені в часах вандрівки народів показують зовсім своєрідний тип доволі вироблений навіть там, де опирають ся на первісно римські взірці. Еміграція до цивілізованої римської держави знівечила сей краєвий промисл, винявши Анлію. Як одностайно сей промисл повстав і розвив ся був, се нам показують приміром бронзові клямри; найдені в Бургундії, в Румунії, над Азовським морем могли би були з англійськими і шведськими походити з того самого варстату, а всі суть безперечно германського походження.

Висшому ступіневи варварства відповідає також політичний устрій. Після Таціта існувала всюда рада начальників (*principes*), котра рішала дрібніші справи, а важніші прилагоджувала для рішення на народних сходинах; сі сходини існують на низшім ступени варварства по крайній мірі там, де їх знаємо, у Американців, ще лиш для роду, а не для племені або союзу племен. Начальники (*principes*) відріжняють ся ще різко від воєнних

старшин (duces), зовсім так як у Ірокезів. Начальники живуть вже по часті з почетних дарунків в худобі, збіжу і т. д. побираних від членів племені; вибирають їх, як в Америці, по найбільшій часті з тої самої родини; перехід до права батьківського сприяє, так як в Греції і в Римі, повільній переміні вибору в наслідність а тим самим і витвореню родини шляхоцької в кождім роді. Ся стара, так звана племенна шляхта загибла по найбільшій часті серед вандрівок народів, або незабавки після сих вандрівок. Старшин воєнних вибрано не оглядаючись на походженє, лиш на спосібність. Вони мали мало власти і мусіли ділати прикладом; властиву власть дисциплінарну в войську приписує Тацит виразно сьвященникам. Дійсна сила спочивала в руках народних сходин. Король або начальник племені предводить; нарід рішає — ні: через моркотанє; так: через аклямацію і бренкіт оружия. Народні сходини суть рівночасно сходинами суду; тут вносять ся скарги і видають ся вирокі, тут западають вирокі на смерть, котра однакож положена лиш за трусливість, народну зраду і за неприродну розпусту. Також в родах і в иньших підрядних відділах судить загал під проводом начальника, котрий, як в кождім німецькім первіснім суді, міг лиш проводити при розправі і ставити питання; вирок видавав споконвіку і всюда у Німців загаль.

Союзи племен виробили ся були від часів Цезара; у декотрих з них були вже королі; найвисшій начальник воєнний стремів вже, як у Греків і Римлян до тираннії і часом її ося-

гав. Такі щасливі узурпатори зовсім однакож не були неограниченими правителями; але починали вже ломати пута родового устрою. Коли визволені раби мали звичайне упосліджене становиско, бо не могли належати до жадного роду, то такі любимці нових королів приходили часто до достоїнств, богацтва і почесній. То само діяло ся після завойованя римської держави у начальників воєнних, котрі тепер стали королями великих країв. У Франків раби і визволенці короля грали спершу при дворі, а опісля в державі велику ролю; нова шляхта походить в великій части від них.

Одна інституція сприяла дуже витвореню королівства: дружини. Вже у американських червоноскірців бачимо, як по при устрій родовий творять ся приватні компанії в ціли веденя війни на власну руку. Сї приватні компанії стали вже були у Німців постійними товариствами. Воєнний начальник, що здобув собі вже був славу, громадив коло себе гурт молодих, охочих на добич людей, котрі йому, як він їм, обовязані були до особистої вірности. Начальник живив і обдаровував їх, порядкував їх гієрархічно; була се прибочна ївардія і готова до бою громадка до менших, готовий корпус офіцирський до більших походів. А хоть такі дружини мусіли бути, і приміром у Одоакера в Італії справді були слабі, то всеж тики вони становили зарід упадку давної народної свободи, як се показало ся в часах вандрівок народних і після них. Бо передовсім вони сприяли витвореню королівської власти. А по друге, як се вже Тацит запримітив, удер-

жати їх мож було при купі лиш через безперестанні війни і рабівницькі походи. Рабунок став цілею. Коли начальник дружини немав в сусідстві що робити, то йшов з своєю дружиною до иньших народів, де була війна і надія на добич; німецькі помічні народи, котрі під римськими хоругвами воювали в великім числі навіть против Німців, призирані були по части з таких дружин. Ляндекнехтіство, ся ганьба і нещастє німецького народа, мало тут свої перші початки. Після завойованя римської держави єї дружинники королів становили побіч невольних і римських слуг придворних другу головну часть складову пізнійшої шляхти.

Загалом сказавши мали одже німецькі племена получені в народи такий самий політичний устрій, який розвив ся був у Греків геройських часів і у Римлян так званих часів королівських: народні сходини, раду начальників родів, начальника воєнного, котрий стремить вже до дійсної королівської власти. Се був найбільше розвинутий устрій, який в загалі міг витворити устрій родовий; був се взірцевий устрій вишого ступіня варварства. Скоро суспільність виросла по за границі, серед котрих устрій сей був достаточний, то і для устрою родового прийшла послідна година; він розпав ся, а на єго місце вступила держава.

VIII. Устроєне держави у Німців.

Німці були після Тацита дуже численним народом. Приближене представленє о силі

поодиноких німецьких народів дістаємо у Цезара; число появившихся на лівім березі Рена Уізіпетів і Тенктерів подає він на 180.000 душ, враз з жінками і дітьми. Одже менше більше 100.000 на поодинокий нарід, а се вже далеко більше як загал Ірокезів в часах їх розцвиту, коли то вони, в несповна 20.000 душ, стали пострахом цілого краю, від великих озер аж по Огію і Потомак. Коли возьмемо групувати народи, що осіли були коло Рену і після історичних звісток нам докладнійше відомі, то такий поодинокий нарід займає на карті пересічно тільки місця, як пруський урядовий округ, одже менше більше 10.000 квадратних кілометрів або 182 географічних квадратних миль. А Germania Magna Римлян, аж по Вислу, обіймає круглим числом 500.000 квадратних кілометрів. При пересічнім числі душ поодиноких народів по 100.000 виносило би загальне число душ в Germania Magna пять міліонів; для варварського народу поважне число, для наших обставин — 10 душ на квадратний кілометр або 550 на географічну квадратну милю — дуже мале. Але тим число живших тогди Німців ще зовсім не вичерпане. Знаємо, що здовж Карпатів аж до горла Дуная жили німецькі народи готського племені, Бастарни. Пайкіни і иньші, такі численні, що Пліній зложив з них п'яте головне німецьке плем'я і що вони, що вже 180 перед нашим численням виступають в службі македонського короля Персея, ще в перших роках Августа посунулися аж в околиці Адриянополя. Коли їх починаємо лиш на міліон, то яко правдоподібне число Німців з' початком нашого числення дістанемо найменше шість міліонів.

По оселеню в Германії мусіла людність швидко розмножити ся; вже сам згаданий промисловий поступ доказував би сего. Находки в багновисках Шлєзвіка походять, судячи після приналежних до них римських монет, з третього століття. Тогди отже панував вже над східним морем вироблений металевий і текстильний промисл, живі зносини з римською державою і деякий збиток у багатійших — все се признаки густійшого населеня. Але тогди починає ся також загальна офензивна війна Німців на цілій лінії Рену, римського граничного валу і Дунаю, від Північного аж до Чорного моря — се прямий доказ, що число народа росло і перло за границі. Триста літ тревала борба, серед котрої ціле головне племя Готських народів (винявши скандинавських Готів і Бургундів) подало ся на полудневий схід і становило лїве крило великої офензивної лінії, в котрої центрі горішні Німці (Гермінони) посували ся над горішнім Дунаєм а на правім крилі Іскевони, тепер Франками звані, посували ся Реном; Інгевонам припало завойоване Британії. При кінці пятого століття римська держава безсильна, безкровна і безпомічна лежала отворена перед вдираючими ся Німцями.

Стоялисьмо перше над колискою старосвітної грецької і римської цивілізації. Тут стоїмо над її домовиною. На всі краї Середземного моря розтягав ся нівелюючий вплив римського світового панованя, і то цілими віками. Оден лиш язык грецький не дав ся знівечити, а зрештою всі національні язики мусіли уступити місце зіпсованій латинщині; не було жадних національних ріжниць, не було вже ані Галів ані Іберів, Літурів, Норі-

ків, всі вони стали Римлянами. Римська адміністрація і римське право знівечили всюда давні родові звязки, а тим самим послідні останки льокальної і національної самодіяльности. Новоспечені Римляне не давали натомисть нічого нового; вони не були виразом жадної національности, лиш виразом браку всякої національности. Елементи нових націй находили ся всюда; латинські наріччя ріжних провінцій відділювали ся від себе чим раз більше; природні границі, котрі з Італії, Галії, Іспанії, Африки зробили були давнійше самостайні території, існували ще й тепер і давали ся в знаки. Але нігде не було тої сили, котра-б з тих елементів могла споїти нові нації. Нігде не було ще й сліду якої небудь спосібности до розвою, якої небудь опірної сили, а тим менше якої творчої сили. Величезну масу людности сеї величезної території вязала лиш одна сила в одну цілість: римська держава, а держава ся була з часом її найбільшим ворогом і гнобителем. Провінції знищили Рим; Рим сам став був провінцияльним містом як і иньші міста, — містом, котре мало певні привілеї, але вже не панувало, вже не було осередком сьвітової держави, навіть не було вже престольним містом цісарів і віце-цісарів, котрі проживали в Константинополи, Тревірі, Медиоляні. Римська держава стала великанською, скомплікованою машиною, призначеною виключно на те, щоби висисати підданих. Податки, державні панщини і ліверунки всякого рода заганяли масу людности в чим раз то більшу нужду; а давленя збільшувало ся аж до незносности через здирства намістників, ексекуторів податкових, жовнярів. Ось до чого

довела римська держава своїм світовим панованем: своє право істнованя опирала вона на удержаню порядку внутрішнього і на обороні против варварів на внї. Але її порядок був гірший як найгірший непорядок, на варварів, против котрих вона горожан ніби-то боронила, ждали сі послідні як своїх спасителів.

Не менше розпучливим був стан суспільности. Вже від послідних часів републики панованє Римлян мало на цілі безпощадне визискуванє здобутих провінцій; цісарство сего не усунуло але противно управиляло єго. Чим більше держава упадала, тим висше підносили ся податки і свідчення, тим беззвстиднійше урядники грабили і дерли. Торговлю і промисл народовладні Римляне ніколи не уважали яко відповідне для себе занятє; лиш в лихві перестигли вони всіх перед собою і по собі. Що найшло ся було і задержало ся з торгвлі, то загибло від здирства урядників; а що помимо того ще яко-такo перебило ся, то припадає на східну, грецьку половину держави, котра не входить в рамки наших дослідів. Загальне зубожінє, упадок торгвлі, ремесла, штуки, зменшенє людности, упадок міст, поворот рільництва на низший ступінь — такий був остаточний резульат римського світового панованя.

Хліборобство, котре в цілім стариннім світі становило головну галузь продукції, стало тепер ще важнійше. В Італії, де лятіфондії з кінцем републики займали майже всю територію, уживано їх в двоякий спосіб. Або яко пасовниско, де людність уступила місце вівцям і волам, а їх догляд вимагав лиш не-

богато рабів. Або яко вільні, котрі при великій масі рабів займали ся огородною культурою на велику скалю, по части для збиткового ужитку властителя, по части на продаж на міських торгах. Великі часовиска удержали ся і може навіть розширили ся; мастности з віллями і їх одороднича культура підупала із зубоженем властителів і з упадком міст. Господарка лятіфундій основана на праці рабів вже не рентувала ся; але тогди вона була єдиною можливою формою великого рільного господарства. Дрібна культура стала знов єдиною формою, котра оплачувала ся. Одну вілля за другою розбивали на малі парцелі і віддавали їх вільним арендаторам, котрі платили певну означену суму, або так званим *partiarii* (на спілку), котрі були більше управителями як арендаторами і за свою працю діставали шесту або навіть дев'яту частину річного продукту. Переважно однакож віддавано сї малі парцелі кольоням, котрі за них платили певну означену річну квоту, були приковані до ґрунту і з своєю парцелею могли бути продані; вони не були вправді невольниками, але й вольними не були, не сміли женити ся з вольними а їх подружя між собою не уважали ся подружжями повновольними, лиш так як подружжя рабів, яко просте наложництво (*contubernium*). Були се попередники середновічних підданих (*Leibeigene*).

Старинне невольництво вже пережило ся було. Ані на селі в] великих сільських господарствах ані в міських мануфактурах воно не давало вже такого приходу, котрий би варт був ложеного на него заходу — на їх продукти

не було торгу. А дрібне хліборобство і дрібне ремесло, на котре зійшла була великанська продукція цвітучого періоду держави, не потребувало численних невольників. Ще лиш для домашніх і збиткових невольників у богачів було місце в суспільности. Але загигаюче рабство все ще на стілько вистарчало, щоби всю продуктивну працю удержати в характері рабської праці, недостойної вольного Римлянина, котрим був тепер кождий. З того пішло з одного боку зростаюче число визволень непотрібних рабів, котрі для властителя були тягаром, а з другого боку збільшене кольтонів і зледащїлих вольних людей (щось в роді poor whites в колишніх державах американських опертих на невольництві. До повільного вимираня старинного рабства християнство зовсім нічим не причинило ся. Воно цілими віками існувало в римській державі побіч з рабством, і пізнійше ніколи не спирало торгівлі рабами у Християн, ані у Німців на півночі, ані у Венеціанів на середземнім мори, ані пізнійшу торгівлю неграми. Рабство упало тому, що вже не оплачувало ся. Але загигаючи лишило воно по собі поганий слїд в проскрипції праці вольних людей. В тім лежало власне безвихідне положеня римського свїта: рабство було економічно неможливим, а праця вольних людей була морально проскрібована. Тамто вже не могло, а ся ще не могла бути основною формою суспільної продукції. Помочи тут могла лиш цілковита революція.

Не ліпше було і в провінціях. Найбільше звісток маємо з Галії. По при кольтонів були тут ще вольні дрібні мужики. Щоби забезпечити ся против насильств урядників, судиїв

і лихварів, подавали ся вони часто під опіку, під патронат якого вельможи; а робили се не лиш поодинокі люде, але й цілі громади, так, що цісарі видавали против сего в четвертім віці кілька разів заборони. Але щож то помогло шукаючим опіки? Патрон ставив їм условину, щоби вони власність своїх ґрунтів перенесли на него, а він за то забезпечував їм досмертне ужиткованє — підступ, котрий і церков в IX. і X. віці для збільшеня своїх посіlostей ґрунтових жваво наслідувала. Але тогди, около року 475, єпископ Сальвіян з Марсилії виступав з обуренєм против такої крадіжи і оповідав, що гнобленє римських урядників і великих властителів маєтностей стало таке жорстоке, що богато „Римлян“ утікало в краї заняті вже варварами а осілі там римські горожане нічого так не бояли ся, як повороту під Римське панованє. З убожества продавали родичі часто своїх дітей в неволю; як се доказує закон виданий против такої продажі.

За то, що німецькі варвари увільнили Римлян від їх власної держави, забрали вони їм дві третини всеї землі і поділили поміж себе. Поділ відбував ся після родового устрою; за-для релятивно невеликого числа завойователів лишили ся великі просторони землі неподіленими в посіданю або цілого народа або поодиноких племен і родів. В кождім роді льосовано орну землю і луки поміж подинокі домашні господарства рівними пайками; чи від часу до часу відбували ся нові наділеня, сего не знаємо; в кождім случаю вони в римських провінциях скоро пішли в непамять а поодинокі наділи стали приватною власністю, альбодом, котрий мож було позбути. Ліс і пасовиско

лишило ся неподілимим до спільного ужитку; ужиток сей і спосіб управи розділеного поля унорядкований був після давного звичаю і після постанови загалу. Чим довше рід сидів в своїм селі, і чим більше Німці і Римляне поволи зливали ся з собою, тим більше опертий на спорідненю характер звязи уступав перед територіяльним: рід щез в опілю (Markgenossenschaft), хоть в сїм послїднім видко все таки бѣгато слїдів, котрі показують, що єго походженє опирає ся на спорідненю членів. Таким чином родовий устрій перейшов що найменше в краях, де удержувало ся опіля, — в північній Франції, Англії, Німеччині і Скандинавії — звільна в устрій територіяльний і через те міг вложити ся яко складова часть в державу. Але всеж таки він задержав свій первісний природний демократичний характер, властивий родовому устрою і таким способом навіть в накинєній єму пізнїйше скошлявлїй формі уратував частину родового устрою а тим самим оужив в руках пригноблєних верств аж до нинїшної днини.

Коли таким способом кровна звязь в роді скоро загинула, то стало ся се тому, що через завойованє також і органи племена і цілого народа звироднїли. Знаємо, що панованє над завойованими не даєть погѣдити ся з родовим устроєм. Тут бачимо се на великі розміри. Німецькі народи, пани римських провінцій, мусїли то своє завойованє зорганїзувати. Але маси Римлян немож було ані прийняти в склад родових корпорацій, ані над ними при помочи тих корпорацій панувати. Замість римської держави треба було на чолі римських льокальних адміністраційних тїл, котрі в великій ча-

сти даліше існували, поставити якогось заступника, а таким заступником могла бути лиш якась інша держава! Органи родового устрою мусіли одже таким чином перемінити ся в державні органи, і то, відповідно до напіраючих обставин, дуже скоро. А найблизшим представителем народа-завойователя був воєнний начальник. Забезпечене завойованої території на внутр і на внї вимагало скріплення єго власти. Прийшов час на перемену воєнного начальства в королівство: і переміна ся доконала ся.

Возьмім державу Франків. Тут побідившому народови Саліїв припали на власність не лиш просторі римські державні посілости, але ще також всі дуже великі землі, котрі не розділено поміж більші і менші опіля (Gau- und Markgenossenschaften), а іменно всі більші лісові просторони. Першим ділом франконського короля, котрий із звичайного найвисшого військового начальника, що йно перемінив ся в дійсного начальника краю, було, що він власність народа перемінив в королівське майно, що ту народну власність заграбив і між своїх дружинників роздарував або наділив. Ся дружина, котра первісно складала ся з єго особистих воєнних дружинників і з прочих нисших військових начальників, збільшила ся скоро не лиш Римлянами т: є. зроманізованими Галлями, без котрих він за-для їх письменности, за-для їх образования, їх знаня романського краєвого і латинського письменського язика і права краєвого не міг обійти ся, але також рабами, підданими і визволенцями, котрі становили єго придворну службу і з поміж котрих

він вибирав своїх любимців. Між усіх них землю народну пайками зразу роздаровувано, а пізнійше в формі бенефіції на ціле жите короля наділювано і так коштом народа покладено основу до витвореня нової шляхти.

Але на тім не кінець. Такою просторою державою не мож було управляти при помочи колишнього устрою родового; рада начальників, коли вже давно не вийшла з ужитку, не могла би була збирати ся і її скоро заступила стала дружина короля; колишні народні сходини удержали ся вправді для людського ока, але зійшли таюж скоро на прості сходини низших військових начальників і новонаставших вельмож. Вічні домашні війни і війни ведені в цілі завойованя, сі послідні особливо за Кароля Великого, так само знищили і на нінащо звели вольних ґрунтових мужиків в послідних часах републіки. Вони, що первісно становили усе войско, а після завойованя Франції були єго найчільнішою частиною, так були на початку девятого столітя зубожіли, що ледви пятій годен був виступати в похід. На місце народного війська вольних мужиків, громадженого безпосередно королем, настало войско зложене з служебних людей новонаставших вельмож, між ними також прикріплені до землі мужики, потомки тих, що перше не знали жадного пана окрім короля, а ще давнійше зовсім жадного, навіть короля не знали. Під наслідниками Карля довершила ся руїна франконського мужицтва через внутрішні війни, через неміч королівської власти і самоволю вельмож, до котрих причислити треба також опільних графів (Gaugrafen), установлених ще через Карля і змагавших до наслідности свого

уряду, а в кінці через напади Норманів. В п'ятьдесять літ по смерті Карля Великого Франконська держава так само лежала безсильна перед Норманами, як чотириста літ тому назад римська держава перед Франками.

І не лиш безсильність на внї, але також і внутрішній лад а властиво нелад суспільний був майже такий самий. Вольні франконські мужики найшли ся в подібнім положеню, як їх попередники, римські кольони. Зруйновані війнами і грабіжами мусїли віддати ся під опіку новонаставших вельмож або церкви, бо королївська власть була за слаба, щоби їх боронити; але за сю опіку мусїли вони дорого заплатити. Як перше гальські мужики, так і вони мусїли перенести власність своїх ґрунтів на патрона і діставали ті самі ґрунта від него назад яко чиншове майно під всілякими і змінючими ся формами, але завсїгди за свідченням певних услуг і податків. Раз поставлені в такий стан залежности стратили вони поволі також і особисту свободу; по кількох поколіннях були вже по найбільшій части невольниками. Скорість, з якою відбув ся упадок вольного мужицтва, показує нам Ірмінона книга ґрунтова аббатства Сен-Жермен де Пре, тогди коло, тепер в Парижи. На просторій, в околиці розкинутій ґрунтовій посїлості сего аббатства сидїло тогди, ще за життя Карля Великого, 2080 кольонів, 35 літів, 229 рабів і лиш 8 вольних комірників. Звичай, котрий Сальвіян назвав був безбожним, що патрон власність ґрунту мужицького казав на себе переносити і ґрунт той віддавав мужикови лиш на досмертне ужиткованє, стала тепер й церков

проти мужиків загально практикувати. Панщина, котра тепер чим більше приходила в уживанє, мала свій первообраз так само в римських ангаріях, примусових свідченнях на річ держави як і в свідченнях німецьких опільників (Markgenossen) на будованє мостів і доріг і иньші спільні ціли. На перший погляд одже маса людности завернула на то само місце, на котрім стояла з початку, чотириста літ тому назад.

Але се лиш було доказом двох річей: Перше що суспільне угрупованє і розділенє власности в упадаючій римській державі зовсім відповідало тодішньому ступеневі продукції в хліборобстві і промислі, одже було конечне; а друге, що той ступінь продукції в слідуючих чотирьох роках ані не упав був значно, ані значно не підніс ся. одже з тою самою конечністю витворив був знов таке саме розділенє власности і такі самі верстви людности. Місто стратило було в послідних століттях римської держави своє колишне панованє над селом а в перших століттях німецького панованя ще єго не було відзискало. Було се наслідком низького ступія розвою хліборобства і промислу. Таке загальне положенє витворює конечним способом великих пануючих властителів землі і дрібних зависимих мужиків. Великанські, але майже без сліду прошавші експерименти Карля Великого з славними цісарськими вілями доказують, як тажко було заціпити на такій суспільности з одноло боку господарку римських латіфундій з невільниками, а з другого боку новійшу велику культуру з панщинною роботою. Лиш монастирі вели ті експерименти дальше і лиш їм вони приносили пожи-

ток; але монастирі були аномальні корпорації суспільні, основані на безженстві; вони могли щось виїмкового зділати, але власне тому муіли самі остати ся виїмками.

А все-ж таки зроблено в тих чотириста роках один крок наперед. Бо, хоть при кінци находимо майже ті самі голови верстви як і на початку, то люде, що входили в склад тих верств, стали иньшими. Зникло старосьвітне рабство, зникли зледащілі убогі вольні, котрі з погордою відносили ся до праці, уважаючи її рабською. Між римським кольоном а новим до землі прикріпощеним мужиком стояв вольний франконський мужик. Упадаючий Рим умер і ляг в могилу. Суспільні верстви девятого столітя утворили ся не в багні загибаючої цивілізації, але в болях породу нової. Нове покоління, і пани і слуги, було в порівнянню з своїм римським попередником поколінням мужів. Істнованє могучих ґрунтових панів і служебних мужиків було в Римі безвихідною формою упадку старого сьвіта, а тут воно було початком нового розвою. А зрештою, якби непродуктивними й не здавались сї чотириста літ, то всеж таки вони лишили по собі оден великий результат: теперішні народности, нове уформованє і уґрупованє западно-европейської людскости для грядущої історії. Німці справді оживили були наново Европу, і тому упадок держав германського періоду закінчив ся не нормансько-сараценським підневоленєм але дальшим розвитком бенефіцій і підданя під опіку (коммєндації) до феодалізму і таким великим розмноженєм людности, що вона в несповна двіста літ потому могла без великої шкоди

перенести великі втрати в людях, в часах хрестоносних походів.

Який же се був тайний чарівний спосіб, котрим Німці впоїли в завмираючу Европу нову животну силу? Чи се була якась вроджена німецькому племені чудова сила, як то німецька шовіністична історіографія вигадує? Зовсім ні. Німці були, особливо тоді, дуже спосібним арийським племенем і були в повнім живім розвою. Однакож не їх специфічні народні прикмети відмолодили Европу, але по просту їх — варварство, їх родовий устрій.

Їх особиста спосібність і хоробрість, їх любов свободи і демократичний інстинкт, котрий у всіх публичних справах бачив свої власні справи, коротко сказавши, всі ті прикмети, котрих Римлянин вже не мав, а котрі одні годні були з болота римського сьвіта утворити нові держави і дати вирости новим народностям — щож вони були иньшого, як характеристичні черти варварів висшого ступіня — плоди їх родового устрою?

Коли вони старинну форму моногамії переіначили, панованє мужчин в родині зробили лагіднійшим, жінці дали висше становиско як де-небудь в клясичнім сьвіті, то що-ж їх зробило до всего того спосібним, як не їх варварство, їх родові привички, їх жива ще спадщина з часів матерного права?

Коли вони хоть в трех найважнійших краях, в Німеччині, північній Франції і Англії, встигли до феодальної держави перенести живцем шматок дійсного родового устрою в формі опіль (Markgenossenschaften), і тим підневоленій

верстви, мужикам, навіть серед найтяжшої середовічної неволі, дали локальну організацію і спосіб опору, якого не мали ані старинні невільники, ані нинішні пролетарі — то кому-ж за се мають подякувати, як не свому варварству, свому чисто варварському способу осілости після родів?

А в кінці, коли встигли виробити лагіднішу форму неволі, практиковану вже в їх рідній стороні, і недійшли до острійшої; — коли встигли виробити форму, котра як Фуре перший підніс, дала підневоленим змогу освободити ся новолі але колективно яко верства (*fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement collectif et progressif*); форму, котра власне за-для того стоїть високо над невільництвом — то кому маємо за се подякувати, коли не їх варварству, за-для котрого вони ту лагіднішу форму неволі не розвинули були до цілковитого рабства?

Все, що Німці животного і животворящого вщепили в римський сьвіт, було варварством. І справді, лиш варвари годні відмолодити сьвіт, котрого конаюча цивілізація повергла в неміч. А найвищий ступінь варварства, до котрого і в котрім Німці перед вандрівкою народів піднесли ся, був як раз найпридатніший до такого діла.

ІХ. Варварство і цивілізація.

Ми прослідити упадок родового устрою у трех великих народів: у Греків, Римлян і Німців. Прослідім на закінчене загальні еко-

номічні умовини, котрі родову організацію суспільности вже на вишнім ступени варварства підкопали і з початком цивілізації зовсім усунули. Тут буде нам „капітал“ Маркса так само помічний як і книжка Морґана.

Рід виріс на середнім, розвивався даліше на вишнім ступени дикости, а до найвишого розвитку, о скільки наші жерела дозволяють оцінити, піднісся на низшнім ступени варварства. Пічнемо одже від сего ступіня.

Яко примір мусять нам послужити американські червоноскірці; тут находимо родовий устрій зовсім вироблений. Племя складалося з кількох, переважно двох родів; з зростаючим числом людности кождий з сих первісних родів розпадався на кілька дочерних родів, для котрих матерний рід стає фратривію; само племя розпадався на кілька племен, а в кождім з них віднаходимо в великій частині первісні роди; в декотрих случаях споріднені племена лучать ся в союз. Ся поєдинча організація зовсім відповідає суспільним відносинам, з котрих вона виросла. Вона не є нічим більше як лиш їх питомим, природним угрупованєм, вона годна полагодити всі суперечки, які серед так зорганізованої суспільности можуть зайти. На внї вирівнює все війна; вона може закінчити ся знищенєм племені, але ніколи єго підневоленєм. Родовий устрій не знає ані панованя ані неволї, і се надає єму з одного боку величний, але з другого ограничений характер. У внутрішніх відносинах нема ще ніякої різниці між правами і обовязками. Питанє, чи участь в публичних справах, кровна пімста

або її заспокоєння, в правом чи обовязком, для Індиянина не існує; воно би єму видавало ся так само недорічним як питанє: чи їсти, спати, полювати в правом чи обовязком. Так само неможливий є розділ племена або роду на ріжні верстви. А се веде нас до розслідженя економічної підвалини сего устрою.

Населенє є дуже рідке: густійше воно лиш на тім місци, де племя проживає; на вкругі сего місця лежить передовсім територія призначена для польованя, потому іде неутральний охоронний ліс, котрий єго ділить від иньших племен. Поділ праці є чисто природний і існує лиш між обома полами. Чоловік ходить на війну, іде полювати, рибу ловити, дебуває сирий материял для поживи і потрібні до того знаряди. Жінка доглядає хати, лагопить страву і одіж, варить, ткає, шие. Коже з них є властителем знарядів, котре воно зробило і уживає: чоловік властителем оружя, приладів до польованя і риболовлі, жінка властителькою домашньої посудини. Домашнє господарство є комуністичне між кількома, часто між многими родинами*). Що спільно зроблено і уживано, то становить спільну власність: хата, горад, човен.

Але люде не всюди лишили ся на тім ступени. В Азії найшли вони звірята, котрі мож було освоїти а освоївши дальше підготовати. Дику байволицю треба було вполювати,

*) Особливо на північно-західнім побережю Америки, гляди Бевкрофт. У Гейдегів (Haidah) на острові королевої Шарльотти приходять домашні господарства аж до 700 душ під одним дахом. У Нутків (Nootka) жили цілі племена під одним дахом.

своєна давала кожного року теля, а дого ще й молоко. Деякі з найбільше розвинутих племен — Арийці, Семіти, а може також і Туранці — зробили освоюване, а пізнійше вже лиш саму годівлю і догляд худоби головною галузею своєї праці. Пастуші племена виділили ся з прочої маси варварів: се був перший великий суспільний поділ праці. Пастуші племена продукували не лиш більше поживи але й иньшу як пньші варвари. Вони мали не лиш більше молока, молочних продуктів і мяса, але також шкіри, вовну козячу шерсть і всїяке прядиво і тканини, котрі помножували ся з масою сирого материялу. Через то стала по раз перший можливою правильна виміна. На попередних ступінях могла виміна відбувати ся лиш при нагоді; а особлива зручність в виготовленю оружій і знарядів могла довести до хвилевого поділу праці. Так найдено на богато місцях останки варстатів для камінних прирядів з пізнійшого камінного періоду; артисти, котрі тут виробляли свою зручність, працювали правдоподібно, так як ще й тепер сталі ремісники індійських родових громад, на рахунок загалу. Але ніяким способом не могла на сїм ступени повстати иньша виміна як лиш серед самого племена, та й вона була лиш виїмковою принагодною. Тут однакож, по виділеню пастуших племен, маємо готові всї условини до виміни між членами ріжних племен, до її вироблення і скріплення яко правильної інституції. Первісно вимінювало племя з племенем, через начальників роду; але коли череди стали переходити в приватну власність, почала чим раз більше перемогати виміна між поодинокими людьми, аж

поки не стала єдиною формою. Головним предметом, котрий пастуші племена віддавали своїм сусідам в заміну, була худоба; худоба стала тим товаром, котрим оцінювано всі інші товари. Коротко сказавши, худоба отримала функцію грошей і сповняла службу грошей вже на сім ступени. Так конечно і скоро розвинула ся вже з самого початку виміни товарів потреба грошового товару.

Огородництво не було мабуть азиатським варварам низшого ступіня звісне і появило ся у них найпізнійше на середнім ступени, яко попередник рільництва. Клімат туранської високорівнини не допускає пастушого життя без запасів паші на довгу і остру зиму; управа сіножатей і збіжа була одже условиною такого життя. То само відносить ся і до степів на північ від Чорного моря. А скоро лиш почали збіжжя управляти для худоби, то незабаром стало воно поживою також для людей. Управлена земля була ще власністю племена, котру племя передавало до ужитку родови, а рід домашнім спілкам а в кінці й поодиноким людям; мали они на ній певні права посідання, але й нічого більше.

З поміж промислових здобутків сего ступіня особливо важним є два. Перший є ткацький станок (кросна), а другий топлене металеві руди і перероблюванє металів. Мідь, цина і зложена з них бронза були найважнійші; бронза давала придатні знаряди і оружє, але не годна була виперти камінних знарядів; лиш желізо могло се зробити, але желіза не уміли ще добувати. Золото і срібло зачали вже уживати яко клейноти і окрасу, а їх вартість му-

сіла вже тогди бути далеко більша як міді і бронзи.

Через піднесенє продукції у всіх галузях — в годівлі худоби, хліборобстві, домашнім ремеслі — годна була робуча сила чоловіка витворити більше продуктів, як було потрібно до її виживленя. Рівночасно піднесла ся через то щоденна скількість роботи, котра припадала на кожного члена роду, домашної громади або поодинокі родини. Показала ся потреба нових сил робучих. Достарчила їх війна: з воєнних потомків зроблено рабів. Перший великий суспільний поділ праці з своїм піднесенєм продуктивности праці, одже богацтва і з своїм розширенєм поля продукції потягнув за собою, в даних історичних загальних умовах, кінечним способом рабство. З першого великого суспільного поділу праці вийшов перший великий розкол суспільности на дві верстви: панів і рабів, визискуючих і визискуваних.

Коли і як череди перейшли із спільного посіданя племені або роду на власність поодиноких начальників родин, про се ми до тепер не знаємо нічого. Стало ся се мабуть на сім ступени. Але череди і прочі нові богацтва довели до революції в родині. Про заробок дбати мав завсїгди чоловік, він продукував приряди до зарібку і був їх властителем. Череди були новим средством заробкованя, їх первісне освоєнє і пізнійше розплодженє було єго ділом. До него одже належала худоба, до него товари, і раби добуті дорогою заміни за худобу. Вся та надвижка, котру заробок тепер давав, припадала чоловікови; жінка ужиткувала се все;

але не мала участі в власности. „Дикий“ вояк і стрілець вдоволяв ся другим по жінці місцем в хаті; „лагіднійший пастух, зарозумілий на своє богацтво, випер ся на перше місце а жінку відсунув на друге. І вона не могла жалувати ся. Поділ праці в родині унормував був розділ власности між чоловіком і жінкою; сей поділ остав той сам: а помимо того перевернув дотеперішні домашні відносини до гори ногами, а то лиш задля того, що змінив ся поділ праці по за родиною. Тота сама причина, котра забезпечувала жінці її колишнє верховодженє дома: її ограніченє на домашню роботу, тота сама причина забезпечила тепер чоловікови панованє дома: домашня робота жінки зникла тепер по при заробкованю чоловіка; робота чоловіка становила все, а жінчина стала лиш дрібним додатком. Вже тут показує ся, що освободженє жінки, її зрівнанє з чоловіком поти буде неможливе, поки жінка буде виключена від суспільної продуктивної праці і огранічена лиш на домашню приватну роботу. Освободженє жінки буде аж тогди можливе, коли вона зможе брати участь в продукції на велику, суспільну міру, а домашня робота лиш мало часу буде їй забирати. А се стало можливим доперва через теперішний великий промисл, котрий не лиш допускає жіночу роботу на великі розміри, аде навіть її рішучо вимагає, а окрім того також і приватну домашню роботу старає ся чим раз більше переіменити в публичний промисл.

Фактичне верховодженє чоловіка дома звалило послідну запору єго виключного панованя. Панованє се закріпив і увіковічив упадок матерного права, заведенє права батьків-

ського, повільний перехід однопаристого подружжя в моногамію. Але се підкопало давний родовий устрій: одиночна родина стала силою і піднесла ся грізно против роду.

Найблизший крок веде нас на висший ступінь варварства, до періоду, в котрім всі культурні народи перебувають свої геройські часи; часи залізного меча, але також залізного плуга і сокири. Залізо перейшло в услуги чоловіка, послідний і найважнійший з поміж усіх сирих материялів, котрі становили переворот в історії. При помочи заліза можливим стало хліборобство на більших просторонях, корчованя обширних лісів; воно дало ремісникови знаряд такий твердий та острій, що ему жаден камінь, жаден новий звісний метал не годен був оперти ся. Все то стало ся поволи: перше залізо було часто ще м'якше як бронза. Тому-то камінне оружє цезало лиш поволи; не лиш в пісьні Гільдебранда, але ще 1066 року під Гастінге уживано в битві камінні сокири. Але поступ відбував ся тепер без перестанку, з меншими перервами і скорше. Місто, котрого доми кладені з каменя або з цегли були окружені камінними мурами і вежами, стало центральним осідком племені або союзу племен; був се величезний поступ в будівництві але й признака більшого небезпеченства і більшої потреби оборони. Богацтво росло швидко, але яко богацтво одиниць; ткацтво, обробленя металів і иньші ремесла, котрі все більше виділювали ся, розвивали чим раз більшу різнородність і артистичну вправу в продукції; управа землі давала окрім збіжа, стручкових плодів і овочів також ще оливу й вино, котрих люде навчили ся виро-

бляти. Такої різнородної діяльності не годна вже була одна і та сама одиниця доконувати; наступив одже другий великий поділ праці; ремесло відділило ся від хліборобства. Безнастанне піднесенє продукції а з нею й продуктивности праці піднесло вартість робучої сили чоловіка: рабство, котре на попереднім ступени ще спорадично приходило, став тепер складовою частею суспільної системи; раби перестають бути звичайними помічниками, їх гонять тепер цілими купами на роботу в поле і до варстату. З розділом продукції на дві великі головні галузи, на хліборобство і ремесло, настає продукція безпосередно для виміни, продукція товарів; з нею настає торгівля, не лиш внутрішня і на границях племени, але вже також і заморська. Але все се є ще дуже не розвинуте; шляхотні метали починають ставати переважним і загальним товаром грошовим, але ще їх не вибивають на монету лиш вимінують після дійсної ваги.

Побіч вольних і рабів настає ріжниця між богатими і біднішими — з новим поділом праці новий розкол суспільности на верстви. Ріжниці в посіданю між поодинокими начальниками родин розбивають давню комуністичну домашню громаду (спіку) всюда, де ще до тепер була задержала ся, а з нею також і спільну управу землі на рахунок сеї громади. Орна земля дістає ся поодиноким родинам на уживанє зразу на якійсь час, а пізнійше на завсїгди, перехід до повної приватної власности відбуває ся звільна і рівнобіжно з переходом однопаристого подружя в моногамію. Поодинокі родина починає ставати економічною одиницею в суспільности.

Густійше населенє силує людей збивати ся тїснійше до купи, на внутр і на внї. Союз сподїнення племен стає всюда конечним також їх зливанє в одну цілість, а тим самим зливанє відділених племінних територій в одну загальну територію народну. Войськовий начальник народа — гех, βασιλεύς, thiudans — стає необхідним, сталим урядником. Настають народні сходи, де їх ще не було. Войськовий начальник, рада, народні сходи суть органами войскової демократії, котра розвинула ся з родовой суспільности. Кажемо: демократії войскової — бо війна і організація до війни стали тепер нормальними функціями народного життя. Богацтва сусідів дражнять захланність народів, у котрих громадженє богацтв є вже одною з головних цілей життя. Вони варвари: рабувати для них лекше і навіть чеснійше як заробляти. Війна, ведена давнійше лиш для пімсти за надужитя або для розширеня затїсної території, веде ся тепер для самого рабунку, стає сталою галузею заробкованя. Так само дїє ся і в справах внутрішних. Рабівничі війни підносять силу найвисшого войскового начальника і підначальників; звичаєвий вибір наслідників з тих самих родин переходить поволи, особливо від заведеня батьківського права, в наслідність, котру нарід зразу лиш терпів, а котру начальники опісля собі претендували а в кінци узурпували і таким способом покладено основи наслідного королівства і наслідної шляхти. Так одже органи родового устрою відривають ся поволи від свого коріня в народі, роді, фратрії, племені і весь родовий устрій перемінює ся в щось собі зовсім про-

тивного : з організації племен для вольного порядкування своїх питомих справ стає він організацією для грабіжи і підневолення сусідів, а відповідно до того переміняють ся і його органи з орудій народної волі в самостайні органи пановання і підневолення власного народа. А се ніколи не було би можливе, колиб жажда богацтв не була членів роду поділила на багатих і бідних, колиб „ріжниця власности серед того самого роду не була єдности інтересів перемінила в антагонізм членів роду“ (Маркс) і колиб розповсюднене рабство не було почало виробляти переконання, що заробок на насущний хліб є діяльність достойна лиш рабів, котра більше приносить сорому як рабунок.

Стоїмо тепер на порозі цивілізації. Вона починає ся новим поступом в поділі праці. На найнижшій ступени продукували лиш безпосередно для власної потреби; акти виміни приходили лиш випадково, коли часом якого продукту було над міру багато. На середнім ступени варварства находимо у пастуших народів в худобі вже таку посілість, котра при певній великості череди дає звичайно надвижку по над власну потребу, а рівночасно находимо поділ праці між пастушими народами а племенами менше розвитми, котрі не мали черед : маємо одже два побіч себе існуючі ступіні продукції, одже й умовини правильної виміни. Висший ступінь варварства дає нам дальший поділ праці між хліборобством і ремеслом, а через те продукцію, при котрій чим раз

більша часть продуктів праці призначена була безпосередно для виміни, так що виміна поміж поодинокими продуцентами стає живоотною konieczністю. Цивілізація скріпляє і збільшує всі ці дотеперішні поділи праці, особливо через заострене противеньства між містом і селом (при чім або місто може економічно верховодити над селом, як в старім сьвітї, або на оборот село над містом, як в середних віках) і додає до них третій, їй властивий, рішучо важний поділ праці: вона витворює верству, котра вже не займає ся продукцією, лиш виміною продуктів, а іменно — купців. Всі дотеперішні початки твореня кляс відносили ся ще виключно до продукції; вони ділили людей занятих при продукції на таких, що верховодили і на таких, що робили, або ділили їх на продуцентів на більшу і на меншу міру. Тут по раз перший виступає верства, котра не беручи участи в продукції, здобуває собі верховодство над нею і продуцентів економічно собі підневолює; котра себе робить необхідним посередником між продуцентом з одного і продуцентом з другого боку і обох їх використовує. Закриваючи ся тим, що вона відбирає продуцентам заходи і ризико виміни, що продаж їх продуктів розносить по далеких торгах і через те стає найпожиточнішою верствою людности, вироблює ся верства паразитів, справдішних суспільних паразитів, котра яко надгороду за дуже малі сьвідчення загортає найкрасшу пайку і з рідної і з чужої продукції, швидко добуває величезні богацтва і відповідний суспільний вплив і власне за-для того в періоді цивілізації чим раз більше опановує продукцію, а в кінци й сама

здобував ся на окремий, оригінальний продукт, на — періодичні торговельні кризи.

Правда, що на тім ступени розвою, про котрий говоримо, молоде купецтво ще й не здогадує ся навіть, якою великою воно колись буде силою. Але воно повстає і умів зробити ся необхідним, а се поки що вистарчає. А з ним витворюють ся металеві гроші, кована монета, а з металевими грішми нове средство верховодження непродуцента над продуцентом і яго продукцію. Так повстає одже той товар над товарами, котрий містить в собі скрито всі нинші товари, і так повстає то чарівне средство, котре після уподобаня мож перемінити в кожду річ, якої хто забagne. Хто яго мав, той панував над сьвітом продукції; а хто яго мав передовсіма? Купець. В яго руках культ гроша був забезпечений. За яго заходами всі товари і всі продуценти товарів мусіли бити поклони перед грошем, а всі прочі форми богацтва показали ся лиш простою маною в порівпаню з сим олицетворенєм богацтва яко такого. Ніколи сила гроша не виступала з такою брутальною силою як в сім своїм періоді молодости. Настало купно товарів за гроші; настав опісля грошевий завдаток, а з ним процент і лихва. Ніяке пізнійше закондатство не кидає довжника так безпощадно під ноги лихварському вірителеви, як староатенське і староримське — а оба вони повстали самі з себе, яко права звичаєві, без иньшого примусу як лиш економічного.

По при богацтво в товарах і рабах, по при богацтво в грошех виступило дальше також богацтво в землі. Право осіданя одиниць

на парцелях ґрунтових наданих їм первісно через рід або племя, скріпило ся тепер на стілько, що ті парцелі належали до них яко наслідна власність. Право, котре родови при-слугувало до парцелі, відчували посідачі яко тягар, котрий їх путав, і все своє стремліне звернули були до того, щоби тягару того позбути ся. Тягару справді позбули ся — але позбули ся незабавки також нової власности до ґрунту. Повна, вольна власність землі то була не лиш можливість неограниченого посідання землі але також можливість позбування. Як довго земля була власністю роду, так довго такої можности не було. Але коли новий посідач землі скинув з себе остаточно окови верховної власности роду і племені, то тим розірвав також звязь, котра єго до тепер нерозривно лучила з землею. А що се значило, то єму показали винайдені рівночасно з приватною власністю ґрунтовою гроші. Тепер земля могла стати товаром, котрий мож було продавати і заста-вляти. Ледви що лиш заведено приватну власність ґрунтову, а вже винайдено зараз й гіпотеку (Атени). Як гетеризм і моногамія очепили ся ніг моногамії, так очепила ся гіпотека ніг приватної власности ґрунтової. Хотілисьєте мати повну, вольну, позбуваєму власність ґрунтову, ну, то й маєте її — *tu l'as voulu, Georges Dandin!*

Так з розширенням торговлі, з грішми і грошевою лихвою, з власністю ґрунту і гіпотекою стала швидко поступати концентрация і централізация богацтва в руках мало численної верстви, а побіч неї зростаюча чим раз більше маса убогих. Нова богацка аристократия, о скілько з самого разу не була рівночасно

давню племінною шляхтою, виперла її остаточно на задній плян (в Атенах, в Римі, у Німців). А по при сей розділ вольних людей на верстви після богацтва, ішло особливо в Греції величезне збільшенє числа рабів, а їх примусова праця була основою, на котрій спочивала будова суспільности.

Пригляньмо ся тепер, що серед сего суспільного перевороту стало ся з родовим устроєм. Супротив нових ельментів, котрі вирости без єго участі, він був безсильний. Єго основою було, щоби члени роду або племені сиділи разом на тій самій території і виключно в ній проживали. Але се вже давно минуло. Всюди роди і племена були поперемишувані, всюди проживали поміж горожанами раби, клієнти, чужинці. Осїлість, котра настала доперва з кінцем середного ступіня варварства, не могла нігде устояти ся за-для подвижности і змінчивости місця проживаня, викликаної через торговлю, зміну заробкованя, зміну в посїданю землі. Члени родів не могли вже сходити ся для оборони своїх спільних справ; лиш неважні справи, як приміром релігійні торжества, ще яко тако полагоджувано. Окрім потреб і інтересів, котрих родові корпорації обовязані і годні були боронити, вирости з перевороту способів заробкованя і зміни в суспільнім угрупованю нові потреби і інтереси, котрі не лиш давньому устроєви родовому були чужі, але єго зовсім ломали. Інтереси груп ремісників, котрі витворили ся через поділ праці, окремі потреби міста суперечні з потребами села, вимагали нових орґанів; а кожда з тих груп складала ся з людей належних до різних ро-

дів, фратрій і племен, а навіть з чужинців; ті органи мусіли одже утворити ся по за родовим устроєм, побіч него а тим самим против него. — А знов в кожній родовій корпорациї обявляла ся суперечність інтесів, а її верхком було то, що богачі і бідні, лихварі і довжники належали разом до того самого роду і до того самого племені. — Додаймо до того масу нової, спілкам родовим чужої людности, котра як приміром в Римі могла стати великою силою в краю, а при тім така була численна, що годі їй було розплисти ся поволи в родах і племенах опертих на кровнім спорідненю. Супротив тої маси стояли родові спілки яко заперті в собі, упривілейовані корпорациї; первісна природна демократія перемінила ся в ненависну аристократію. — А зрештою родовий устрій виріс був з суспільности, котра не знала жадних внутрішних суперечностей, і лиш до такої суспільности був приладжений. Він не знав жадних примусових средств окрім публичної опінії. А тут настала суспільність, котра силою усіх своїх економічних условин життя мусіла розпасти ся на вольних і рабів, на використовуючих богачів і використовуваних бідаків, суспільність, котра не годна була погодити сих суперечностей, але їх чим раз більше мусіла заострювати. Така суспільність могла існувати або лиш в безнастанній боротьбі тих верств між собою, або під панованем якоїсь третьої сили, котра стоячи ніби то по над спорючими клясами, придавлювала би їх отверту боротьбу і допустила би клясову боротьбу хіба лиш на поли економічнім, в так званій законній формі. Родовий устрій розпав ся. Розбив

єго поділ праці і єго результат, розкол суспільности на класи. На єго місце настала держава.

Три головні форми, в яких держава виростає на руїнах родового устрою, ми вже бачили. Атени дають нам найчистішшу, класичну форму: тут держава виростає безпосередно і переважно з класових супротивностей, котрі розвивають ся серед самого родового устрою. В Римі родова суспільність стає запертою в собі аристократичною посеред численного по за нею стоячого плєбсу, безправного але обложеного обовязками; побіда плєбсу розбиває старий родовий устрій і закладає на єго руїнах державу, в котрій родова аристократія і плєбс скоро зовсім розпливають ся. А у німецьких побідителів римської держави держава творить ся безпосередно з завойованя великих чужих територій, бо родовий устрій не подавав жадних способів, як над ними панувати. Однакж се завойованє не було получене ані з серйозною боротьбою з давним населенєм ані з розвитим вже поділом праці; ступінь економічного розвою побідителів і завойованих народів був майже однакий. Економічна підвалина суспільности остала ся одже тога сама що й перше, а тому родовий устрій зміг удержати ся ще через довгі віки в змінений, територіяльній формі яко устрій опіля (мархій, Markverfassung), а навіть відмолодніти на якийсь час в пізнійших шляхоцьких і патриційських ро-

дах, а навіть, як в Дітмаршен, в родах мужицьких*).

Держава не є одже силою накиненою суспільности із внї; але не є вона також „дійсністю моральної ідеї“, „образом і дійсністю розуму“, як твердить Гегель. Є она радше продуктом (витвором) суспільности на певнім ступени розвою, она є признанєм, що суспільність запутала ся в неможливе до розв'язання протипричи з собою самою, розпала ся на непримиримі супротивности, і не годна їх усунути. А щоби сі супротивности, щоби сі кляси з супречними економічними інтересами не пожерли в даремній боротьбі і себе і суспільности, стала конечною якась сила, котра стояла би якби по над суспільністю, котраби гамувала конфлікт і тримала в границях „порядку“; а сею силою, котра виросла з суспільности, але поставила себе по над ню і чим раз більше їй став чужою, є іменно держава.

Супротив давньої родової організації характеризує себе держава передовсім тим, що всіх людей до держави належних ділить після території. Давні родові спілки, котрі витворили ся і держали ся звязею крови, вже не вистарчали, головно через те, що прив'язували членів роду до певної території а ся звязь вже давно розірвала ся. Територія лишила ся, але люде розбігли ся. Вихідною точкою для держави став одже поділ територіальний і вона казала горожанам виконувати

*) Перший історик, котрий мав хоть яке таке понятє о сути роду, був Нібур, а се — разом з сим також свої живцем перенесені помилки — завдячує він своєму знакомству з дітмарськими родами.

свої публичні права і обовязки там, де они осіли, не оглядаючи ся ані на рід ані на племя. Ся організація людей належних до держави після місцевої приналежності, сільна всім державам. За-для того здав ся вона нам природною; але ми бачили вже, якої тяжкої і довгої треба було боротьби, поки ся організація встигла в Атенах і в Римі поставити ся на місце давньої організації після родів.

Другою характерною чертою є установленє публичної власти; але ся власть не є вже ідентичною з населенєм, котре би само організувало ся яко оружна сила. Самостайна оружна організація населеня стала не-можливою, від коли воно розпало ся на класи і тому ся окрема публична власть стала ко-нечною. І раби також належать до населеня; 90.000 атенських горожан становлять супротив 365.000 рабів лиш упривілейовану верству. Народне войско атенської демократії було супротив рабів аристократичною публичною вла-стю і держало їх в руках; але ми вже ска-зали, що треба ще було й жандармерії, щоби і горожан держати в руках. Ся публична власть є в кожній державі; вона складає ся не лиш з оружних людей, але також з річе-вих додатків, вязниць і всякого рода примусо-вих заведень, про котрі родова суспільність нічогосінько не знала. Ся публична власть може бути дуже незначною, майже зникаючою в суспільностях, в котрих класові супротив-ности ще не розвинули ся, або в краях, котрі лежать зовсім осторонь, як приміром. Получені держави північної Америки. Але в тій мірі, як класові супротивности в державі заострю-ють ся, і як приграничні держави стають

більші і густійше населені, стає й вона дужшою — а бачимо се на нинішній Європі, де клясова боротьба і конкуренція в завойованих вишрубували публичну власть до такої висоти, на котрій вона грозить проглотити цілу суспільність і навіть саму державу.

На удержанє сеї публичної власти потрібні складки горожан — податки. Родовій суспільности вони були зовсім незвісні. Але нам вони добре звісні. В тій мірі однакож, як цивілізація поступає наперед, не вистарчають і податки; держава виставляє веклі на будучність, затыгає позички, державні довги. І про се стара Европа знає дещо розповісти..

Посідаючи публичну власть і право стягання податків, стоять урядники яко орґани суспільности по над суспільністю. Добровільне поважанє, яке мали орґани родового устрою, не вистарчає їм, навіть якби вони годні були єго мати; їм, держителям власти, котра для суспільности є чужою, додавати мусять поваги і послуху виїмкові закони. Найдрантивший поліцай цивілізованої держави має більший „авторитет“ як всі орґани родової суспільности разом взявши; але наймогутнійший князь, найбільший державний правитель або воєнний начальник з часів цивілізації може найдрібнішому начальникови родовому позавидувати того несилуваного і незапереченого поважаня, яке він мав. Але родовий начальник стояв серед суспільности, а урядник мусять удавати, що він стоїть по за нею і по над нею.

Коли держава повстала з одного боку з конечности, щоби держати в руках клясові

супротивности, а з другого боку повстала рівночасно серед боротьби тих клас, то звичайно бував так. що она в державою найдужшою, економічно пануючою класи, котра при її помочи став ся також класою політично пануючою, а через то добував собі нові способи до придавлення і використування підневоленою класи. Так старосвітня держава була передовсім державою властителів рабів в цілі придавлення рабів, феодальна держава органом шляхти для придавлення прикріпощених і підданих мужиків а теперішня держава репрезентативна в орудм для використування наємної праці через капітал. Приходять однакож часом періоди, коли борючі ся класи до тої степені себе рівноважать, що державна власть яко мнимий посередник одержує хвилево певну самостійність супротив обох. Так нпр. абсолютна монархія 17. і 18. столітя, котра шляхту і міщанство держить взаємно в рівновазі; так бонапартизм першого а особливо другого цісарства, котрий уживав пролетарият против буржуазії а буржуазію против пролетаризму. Найновіший продукт сего рода, в котрім і пануючі і опановані виглядають рівно комічно, в нове німецьке цісарство з бісмарківською запрашкою: тут публична власть держить капіталістів і робітників взаємно против себе в рівновазі і обоїх однако обдирав в користь підупавших пруських шляхтичів.

Окрім того признані горожанам права степенують ся в переважній часті історичних держав після майна, з чого й показує ся зовсім ясно, що держава в організаціїю посідаючою класи для оборони против непосідаючої. Так було вже в атенських і римських маєткових

клясах. Так було також в середовічній феодалній державі, де посідань політичної влади залежне було від посіданя землі. Так діє ся в нинішніх репрезентативних державах при помочи виборного цензу. Але се політичне узнанє ріжниць в посіданю зовсім не є есенціональне. Противно, воно означає низький ступінь державного розвою. Найвисша форма державна, демократична республіка, котра в теперішніх європейських суспільних відносинах став чим раз більше необходимою кінечністю і є тою єдиною формою державною, в котрій відбуде ся рішаюча боротьба між пролетаріатом і буржуазією — демократична республіка не знає офіціяльно нічого про які-небудь ріжниць в посіданю. В ній богацтво виконує свою власть лиш посередно, але за то тим певніше. З одного боку в формі безпосередної корупції урядників, в чім Америка дає нам клясичний взорець, а з другого боку в формі аліянсу між урядом а біржою, котрий переводить ся тим легче, чим більше акційні спілки концентрують в своїх руках не лиш транспорт але й саму продукцію і свій осередок находять також в біржі. Окрім Америки дає нам на се живий приклад найновіша французька республіка а також Швайцарія. Але до того братнього союзу між урядом а біржою не треба й демократичної республіки, як се бачимо окрім в Англії і в новім німецькім цїсарстві, в котрім незнати, кого загальне право голосованя піднесло висше, чи Бісмарка чи Бляйхредера. А в кінці посідаюча кляса панує безпосередно через загальне право голосованя. Як довго підневолена кляса, одже в данім случаю пролетаріят ще не дозрів до свого самоосвобо-

дження, так довго він в своїй більшості буде прихвостнем класи капіталістів, її крайнім лівим крилом. В тій мірі однак, як підневолена класа дозрівала до свого самоосвободження, в тій мірі вона конституюєся якою окрема партія, вибирає своїх власних заступників, не заступників капіталістів. Загальне право голосування в одже мірою зрілості робітничої класи. Нічим більше воно не може бути і не буде ніколи в теперішній державі; але се й вистарчає.

Держава не існує одже з поконвіку. Бували суспільности, котрі без неї обходилися, і про державу і державну владу нічого їм не знали. Дперва на певній ступені економічного розвитку, котра конечно получена була з розколом суспільности на класи, стала задля того розколу також і держава конечною. Тепер ми швидко зближуємося до того ступеня продукції, на котрім існування клас не лиш перестало бути конечною але стало позитивною запорою продукції. І ті класи пропадають, так конечно, як конечно перше витворилися. З ними пропаде конечно й держава. Суспільність, котра зорганізує на-ново продукцію на підставі вольної і рівної асоціації продуцентів, перенесе цілу державну машинерію там, де їй тоді й слід буде бути: до музею староринностей, побіч веретена і бронзові сокири.

Зі сказаного показуєся одже, що цивілізація в тим ступенем розвитку суспільности, на котрім поділ праці, вишляваюча з него виміна поміж одиницями і обіймаюча одно і друге

продукція товарів доходять до повного розвою і сироваджують переверот всеї попередної суспільности. Продукція всіх попередних ступенів суспільности була що до свого характеру спільна, а також консумція відбувала ся при безпосереднім розділі продуктів в більше або менше комуністичних громадах. Ся спільність продукції відбувала ся при безпосереднім розділі продуктів в більше або менше комуністичних громадах. Ся спільність продукції відбувала ся в найтісніших межах; але вона давала продуцентам пановане над їх процесом продукції і над їх продуктом. Вони знають, що з продуктом стає ся: вони его споживають, він не виходить з їх рук; а як довго продукція веде ся на сій підставі, не може вона продуцентам вирости по над голови, не може витворити против них ніяких ворожих чужих сил, як се правильно і конечно діє ся в часах цивілізації.

Але в сей процес продукції всуває ся поволи поділ праці. Він підкопує спільність продукції і присвоєня, він ставить яко переважне правило: присвоєне через одиниці і сим витворює виміну між одиницями. Пануючою формою стає поволи продукція товарів.

При продукції товарів, продукції не для власного ужитку але для виміни, продукти мусять переходити в иньші руки. Продуцент тратить свій продукт через заміну і не знає, що з ним стане ся. А скоро між продуцентами стане гріш, а з грошем купець яко посередник, то процес виміни стає ще більше запутаний, остаточна доля продуктів ще більше непевна. Купців багато, а жаден з них не знає,

що другий робить. Товари переходять тепер вже не лиш з рук до рук, але й з торгу на торг; продуценти стратили вже панованє над загалом продукції свої сфери, а купці панованя того на себе не переняли. Продукти і продукція залежні тепер від случая.

Але случай, се лиш один полюс звязи, котрої другим полюсом є конечність. В природі, де на перший погляд панує також случай, виказано вже давно внутрішню конечність і законну правильність, котра проявляє ся в тім случаю. А як в природі, так діє ся і в суспільности. Чим більше якась суспільна діяльність, якась серія суспільних появ усуває ся з під сьвідомої контролі людей і виростає їм по над голови, чим більше видає ся вона залежною від чистого случая, тим більше проявляють ся в тім случаю гейби з природною конечністю закони властиві тій діяльності або тій серії появ. Такі закони панують також над случайностями продукції і виміни товарів; поодинокому продуценту і вимінюючому здають ся вони якимись чужими, зразу навіть неспізнаними силами, котрих природу приходиться з великим трудом просліджувати і доходити. Сі економічні закони продукції товарів модифікують ся на різних ступінях розвою сеї форми продукції; загалом взявши однакож стоїть увесь період цивілізації під їх панованєм. І ще й нині панує продукт над продуцентом; ще й нині нормує загальну продукцію суспільности не якийсь сільно обдуманий плян, але сліпі закони проявляючі ся з елементарною силою, в послідній інстанції в заверуках періодичних торговельних криз.

Ми вже бачили, що вже на доволі ранішнім ступені розвою продукції робуча сила людська годна витворити значно більше продукту, як потрібно до виживлення продуцента, і що той ступінь розвою є в головнім той сам, на котрім починає ся поділ праці і виміна між одиницями. Не минуло багато часу, коли відкрито велику „правду“, що й чоловіка мож вимінювати і спожитковувати перемінивши єго в раба. Ледви лиш люде почали продукти свої вимінювати, а вже й вони самі стали предметом виміни.

З рабством, котре в періоді цивілізації дійшло до найвисшого розвою, наступив перший великий розкол суспільности на клясу визискуючу і клясу визискувану. Сей розкол тягнув ся через весь цивілізований період. Рабство є першою, старому євїтови властивою формою визискування; по ній слїдує закріпощене в середних віках і наємна праця в нових часах. Се є три великі форми підневолення, характеризуючі три великі періоди цивілізації.

Ступінь продукції товарів, на котрім починає ся цивілізація, означає ся економічно заведеєм 1) металевих грошей, а з ним грошового капіталу, процентів і лихви; 2) купців яко кляси, котра посередничить між продуцентами; 3) приватної власности землі і гіпотeki і 4) праці невідільників яко пануючої форми продукції. Формою родини, відповідаючою цивілізації, котра з нею стає дефінїтивно пануючою, є моногамія, панованє чоловіка над жінкою, і одиночна родина яко економічна одиниця суспільности. Цивілізовану суспільність спокує в одну цілість держава, котра у всіх взірцевих періодах є без виїмку державою пануючою

кляси, а у всіх случаях в що до свого характеру машиною для придавлення підневоленої і використовуваної кляси. Характеристичне для цивілізації в ще: з одного боку усталене противеньства між містом а селом, яко підвалини всего суспільного поділу праці; а з другого боку заведене завіщання, котрим властитель по за свою смерть міг розпорядити своєю власністю. Се заведене, котре до колишнього родового устрою стояло в різкім противорічю, було в Атенах незвісне аж до Сольона; в Римі заведено вго вже скоро, але коли, не знати; у Німців завело вго духовеньство.

З таким основним устроєм довершила цивілізація такі діла, до котрих колишна родова суспільність не доросла була ані крихітки. Але довершила вона ті діла тим, що коштом всіх иньших спосібностей чоловіка порушила і розвинула вго найпоганійші інстинкти і пристрасти. Гола захланність була двигаючою душею цивілізації від її першої днини аж до нині, богацтво не суспільности, але поодинокі одиниці, її єдиною метою. А коли побіч сего припадає на її часи також чим раз більший розвиток наук і в кількох периодах найвисший цвіт штуки, то се лиш длятого, бо без них би було неможливе повне нагромадження богацтва в ваших часах.

А що підвалиною цивілізації в використуванє одної кляси другою, то й весь її розвиток іде в безнастанних контрастах. Кождий поступ в продукції в рівночасно кроком назад в положеню кляси підневоленої т. є великої більшости. Кожде щастє одних є конечним нещастєм для других, кожде нове освобо-

джене одної класи є новим підневоленєм другої класи. Найдобитнійшим доказом на се є заведене машин, котрих наслідки нині загально звісні. А коли у варварів ледви чи мож було робити яку різницю між правами а обовязками, то цивілізация завела різницю і противеньство одних і других, наділяючи одну класу майже всіма правами а накладаючи на на другу майже всі обовязки.

Але так не повинно бути. Що добре для пануючої класи, то повинно бути добре для всеї суспільности, з котрою пануюча класа себе ідентифікує. Чим дальше одже цивілізация поступає, тим більше вона мусить недосатки, які сама сплodiла прикривати покривалом любови, прикрашувати або й зовсім заперечувати, коротко сказавши мусить заводити конвенціональну облуду, незвісну ані давнійшим формам суспільности ані навіть першим ступіням цивілізації. А верхком тої облуди є твердження, що визискуюча класа використовує підневолену класу виключно лиш в її власнім інтересі.

На закінченє погляд Морґана на цивілізацию: „Від часів цивілізації зріст боґатства став такий величезний, его форми такі різнородні, его зужиткованє таке широке а его завідуванє в інтересі властителїв таке зручне, що се боґатство, в відношеню до народа, стало неодолимою силою. Дух чоловіка стоїть безрадний і безпомічний перед своїм власним твором. Але все-ж таки прийде час, коли людський розум набере стілько сили, щоби запанувати над боґатством і установить не лиш відносини держави до власности, котру она боронить, але й границі

прав властителів. Інтереси суспільности стоять по над інтересами одиниць, і оба вони мусять бути поставлені в справедливі і гармонійні відносини. Саме польованє за богацтвом не є остаточним призначенєм людскости, коли постуи має бути так само законом для будучности, як був ним для минувшости. Час, котрий минув від початку цивілізації, є лиш дрібною частиною того житя людскости, що вже минуло, і лиш дрібною частиною того житя, котре ще її жде. Удадок суспільности показує ся грізно перед нами яко закінченє історичного періоду, котрого єдиною остаточною метою є богацтво, бо такий період містить сам в собі елементи свого знівеченя. Демократія в адміністрації, братерство в суспільности, рівність прав, загальне вихованє, розічнуть той найблизший висший ступінь суспільности, до котрого веде нас досвїд, розум і наука. Той новий ступінь буде відновленєм — але в висшій формі — свободи, рівности і братерства колишних родів". (Morgan, Ancient Society, стр. 553.)

О п о в

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси в белетристичній серії отсі книжки:

Ціна в коронівій вал.

1. Стефан Ковалів. Дезертир і иньші оповідани	1-60 к.
2. Іван Франко. Поеми	1-60 „
3. Ольга Кобилянська. Покора і иньші оповід.	1-40 „
4. Гю де Мопсан. Дика пані і иньші оповідани	1-30 „
5. Іван Франко. Полуїка і иньші бориславські оповідани	1-40 „
6. Наталія Кобринська. Дух часу і иньші оповід.	1-60 „
7. Кнут Гамсун. Голод, роман	2-20 „
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1-60 „
9. Стефан Ковалів. Громадські промисловці	1-60 „
10. Уїлліям Шекспір. Гамлет, принц данський	1-80 „
11. Генрик Понтопідан. Із Хат. Оповідани	1-40 „
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповідани	1-20 „
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1-60 „
14. Михайло Коцюбинський. В пугах шайтана. Оповідани	1-60 „
15. Уїлліям Шекспір. Приборкана гоструха	1-40 „
16. Панас Мирний. Лихі люди	1-40 „
17. Корогенко. Судний день	1-20 „
18. У. Шекспір. Макбет	1-60 „

Ціни подані за оправні примірники. Брошурованих не продаєть ся.

У другій, науковій серії, вийшли:

1. Кароль Кавцкі, Народність і її початки. Ціна книжки 60 сот.
2. Фр. Енгельс: Людвік Фаєрбах. Переклад Будового. Ціна 50 сот.
3. Фр. Енгельс: Початки родини приватної власности і держави. Ціна 1 кор. 50 сот.

Брошур другої серії не оправляєть ся.

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26